

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5302.01 - Ekonometriya; İqtisadi statistika

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Şəfiqə Səfər qızı Məmmədova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A F T O R E F E R A T I

BAKİ – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Əməkdar elm xadimi
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Rəsmi opponətlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvu
Əli Xudu oğlu Nuriyev

iqtisad elmləri doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

iqtisad elmləri doktoru, professor
Rəsul Ənvər oğlu Balayev

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Ələvsət Qaraca oğlu Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Texniki Universitetinin nəzdində
fəaliyyət göstərən № 238 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Fərqanə Qəzənfər qızı Musayeva

Elmi seminarın
sədri:

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Zakir Məcid oğlu Nəcəfov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrün global çağırışları və bazar iqtisadiyyatının inkişafı makroiqtisadi aqreqlərin, o cümlədən bunların içərisində xüsusi yeri olan milli sərvətin formalaşması, qiymətləndirilməsi və istifadəsinin həm nəzəri və həm də praktiki cəhətdən işlənməsini zəruri edir. Milli sərvətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi iqtisadi nəzəriyyənin və statistik elmlərin kifayət qədər mürəkkəb və ən çox araşdırılan problemləri sırasına daxildir. Məhz bu problemin səmərəli və peşəkar səviyyədə həllindən hər bir ölkənin uğurlu və davamlı inkişafı asılıdır. İqtisadi artımın əsas amillərini müəyyən edən və onun əsasını təşkil edən milli sərvətin ölkənin potensial imkanlarının üzə çıxarılması və artırılması üçün şərait yaradan əsas və çox mürəkkəb makroiqtisadi göstərici olması səbəbindən, onun qiymətləndirilməsi də uyğun, geniş informasiya bazasının mövcudluğu şərti ilə xüsusi metodologiyanın işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Milli sərvət – geniş aspektli iqtisadi kateqoriya kimi hər bir ölkənin müəyyən dövrə rezidentlərinin ölkə ərazisində və ya xaricdə yerləşən bütün maddi (istehsal olunan və təbii aktivlər) və qeyri-maddi (insan kapitalı daxil olmaqla), maliyyə iqtisadi aktivlərinin həm rezident və həm də qeyri-rezidentlərə olan maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla, mövcud bazar qiymətlərində olan məcmu dəyəri və iqtisadi potensialıdır. Milli sərvətin maddi, təbii və qeyri-maddi, həmçinin maliyyə kapitalından təşkil olunması onun qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə bu kapital növləri içərisində insan və sosial kapital kimi təzahür edən qeyri-maddi kapitalın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində milli sərvətdə payının yüksək olması, onun sosial-iqtisadi və davamlı inkişaf üçün çox vacib amil kimi çıxış etdiyini göstərir.

Milli sərvət və onun qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın uzun müddətli sağlamlığı, artımı, onun davamlı inkişaf qabiliyyəti haqqında məlumatı özündə əks etdirməklə, ölkənin malik olduğu bütün aktivlərin mövcud vəziyyətini, tükənməsini, eyni zamanda

investisiyaların və aktivlərin yığılmasının sürətlə davam edib etmədiyini, sərvətin əhalinin artımı, ölkənin inkişaf istəklərilə uyğunluğu və müqayisəsini aşkarlamağa imkan verir. Bu mənada milli sərvət bütün tarixi inkişaf dövründə cəmiyyət tərəfindən toplanan, ictimai istehsal nəticəsində daim yenilənən, artan bütün maddi, təbii, qeyri-maddi və maliyyə dəyərlərinin məcmusu kimi çıxış etdiyindən, ölkənin malik olduğu resurslarının istifadəsinin, bölüşdürülməsinin, qorunmasının səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi artım amillərinin təhlili, iqtisadi sektorların potensialının qiymətləndirilməsi və həmçinin bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasətinin işlənməsi zamanı milli sərvətin tərkibinin düzgün müəyyən edilməsini və qiymətləndirilməsini çox aktual və vacib məsələlərdən hesab etmək olar. Milli sərvətin tərkibinin mürəkkəb, kompleks olması, onun vəziyyətinə və artımına həm də çoxsaylı amillərin əhəmiyyətli təsiri bu kateqoriyanın düzgün qiymətləndirilməsini zərurətə çevirir. Beləliklə, milli sərvətin qiymətləndirilməsi ölkənin perspektiv inkişafının və milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması istiqamətlərini, resurs və təkrar istehsal imkanlarını aşkarlamağa, nəticədə isə sosial iqtisadi prosesləri bütövlükdə təhlil və dəyərləndirməyə, davamlı inkişaf strategiyasını müəyyən etməyə şərait yaradır.

Tədqiqatda yuxarıda qeyd edilən aktualıq mövqeyindən çıxış edərək müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi göstəricilərindən olan milli sərvətinin ölkə statistikasına tərəfindən qiymətləndirilməməsi səbəbindən, ilk növbədə onun tərkibinin düzgün müəyyənləşdirilməsinin və daha sonra bu tərkib elementləri əsasında milli sərvətin bütövlükdə qiymətləndirilməsinin zəruriliyi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu. Bu məqsədlə tədqiqatda ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsi problemləri və onun strukturunda sərvətin tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda böyük iqtisadi yük daşması, həmçinin qiymətləndirmə üçün baza rolunun oynayan bu vacib iqtisadi kateqoriyaların müasir dövrün tələblərinə uyğun müəyyən edilməsi prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır.

Beləliklə, milli sərvətin hər bir ölkənin uzun müddətli dövrdə iqtisadi potensialının və inkişafının və artımının əsas mənbəyi

olduğunu nəzərə alaraq, onun hərtərəfli tədqiqi və qiymətləndirilməsini, daha sonra bu qiymətləndirmə əsasında onun səmərəli istifadəsinin araşdırılmasını aktual vəzifə kimi hesab etmək olar. Bu aktuallıq Azərbaycanda davamlı inkişafa, real həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ictimai nemətlərin artırılması ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycanın milli sərvətinin tədqiqi böyük əhatə dairəsinə malik və qarşılıqlı əlaqədə olan milli sərvətin mahiyyəti, onun strukturunun təhlili, qiymətləndirilməsi, gələcəkdə səmərəli istifadəsi və s. kimi bir sıra vacib məsələlərin araşdırılmasından keçir. Bu, bir tərəfdən müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının yeni, sivil innovasiyalı iqtisadi inkişafını təmin edən bir sıra məsələlərin: ölkənin təbii və insan resurslarının, enerji potensialının istifadəsi və səmərəliliyinin artırılması, insan kapitalının inkişafı ilə bağlı sosial dövlətin yaradılması, əsas kapitalın və istehsalın modernləşdirilməsi, ölkənin dünya iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, son nəticədə isə iqtisadi siyasətin və həyat keyfiyyəti, insan rifahının yüksəldilməsi və s. məsələlərin həll edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Digər tərəfdən isə, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən ölkənin milli sərvətinin dəyərləndirilməsi həyata keçirilmədiyindən tədqiqat işinin aktuallığı, əhəmiyyəti daha da artır. İnkişaf etmiş ölkələrin sürətli iqtisadi inkişafının nəticəsi kimi milli sərvətdə təbii və əsas kapitala nisbətən insan kapitalının xüsusi çəkisinin yüksək olması və getdikcə artması təcrübəsindən çıxış edərək, Azərbaycanda milli sərvətdə az çəkiyə malik olan bu kapital növünün inkişaf etdirilməsi prioritet vəzifələrdən biri hesab etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi məkanına fəal şəkildə integrasiyası, həmçinin ölkənin davamlı inkişaf tələbləri ilk növbədə milli sərvətin qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi məsələsinin yubanmadan həllini tələb edir. Bu mənada Azərbaycanın malik olduğu inkişaf potensialının – milli sərvətinin kompleks qiymətləndirilməsi və ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılması aktual hesab edilə bilər.

Statistik məlumatların olmaması səbəbindən tədqiqatın yerinə

yetirilməsi prosesindəki çətinliklər Azərbaycanda milli sərvətin qiymətləndirilməsi və onun tərkib elementləri ilə bağlı geniş əhatə dairəsinə malik, mürəkkəb, praktiki informasiyalar çoxluğunun əldə edilməsi problemləri ilə bağlı olmuşdur. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda milli sərvətin statistik nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar problemlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, tədqiqatın aktuallığını, perspektivliyini və əhəmiyyətini bir daha qeyd etmək mümkündür.

Tədqiqat mövzusunun öyrənilmə səviyyəsi və işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin malik olduğu ictimai sərvətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi istiqamətində araşdırmalar qədim dövrlərdən başlamış və bu günə qədər də davam etməkdədir. Belə ki, hələ antik dövrdən Platon, Aristoteldən başlayaraq daha sonra klassiklərdən U.Petti, P.Buaqilber, R.Kantilon, A.Smit, D.Rikardo, Q.Kinq, F.Kene, K.Marks və başqalarının tədqiqatlarında sərvətin tədqiqi önəmli məsələlərdən olmuşdur. XX əsrin birinci yarısının tədqiqatçılarından A.Marşall, M.Fridmen, C.M.Keyns, P.Friş, Y.Tinberqen, V.Leontyev, S.Kusnes və b. öz elmi işlərini bu sahəyə həsr etmişlər. XX əsrin ikinci yarısında T.Şuls, L.Turou, H.Bekker və digərləri milli sərvətin əsas tərkib hissəsi kimi insan kapitalını önə çəkmişlər. Milli sərvətin qeyri-maddi aktivləri daxil olmaqla onun qiymətləndirilməsi ilə məşğul olan digər xarici ölkə alimlərindən R.Barro, K.Hamilton, R.Kostanza R.Dasqupt, D.Kayfmann, A.Krey, P.Maupo, M.Paldam, Putnem, D.Rut, T.Piketti, A.Kunte, C.Dikson və başqalarının adını çəkmək olar.

Milli sərvətin tədqiqi və ayrı-ayrı bölmələrinin, həmçinin onun bütövlükdə qiymətləndirilməsi ilə ən qədim rus tədqiqatçılarından İ.İ.Posoşkov, A.K.Strox, A.İ.Butovsk, E.Preobrajensk və digərləri məşğul olmuşlar. Milli sərvətin strukturu və dinamikası ilə bağlı tədqiqat aparən müasir Rusiya alimlərindən V.N.Kiriçenko, A.V.Sidoroviç, S.Q.Strimilin, V.Falsman, N.A.Odinsova, E.M.Buxvald, A.L.Vaynşteyn, S.D.Valentey, N.P.Federenko, Y.A.Kronrad, S.A.Kurqansk, V.Çerkoves, O.A.Nikolayçuk, S.A.Dyatlov, Q.N.Sorokin, L.İ.Nesterov, A.İ.Dobrinin və başqalarını qeyd etmək olar.

Milli sərvətin tədqiqı və qiymətləndirilməsi demək olar ki, hər zaman tədqiqatçılar tərəfindən başlıca müzakirə obyektı olmuşdur. Amma Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı bütövlükdə tədqiqat həyata keçirilməmişdir. Bununla yanaşı olaraq, bir sıra alimlərin, o cümlədən Z. Səmədzadə, Q.C. İmanov, Y.H. Həsənov, Q.Ş. Məmmədov və başqalarının əsərlərində milli sərvətin ayrı-ayrı tərkib hissələri ilə bağlı tədqiqatlara rast gəlmək olar. Məhz bu səbəbdən tədqiqat işində daha çox xarici ölkə alimlərinin və beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdəki araşdırmalarından istifadə olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda milli sərvət və onun qiymətləndirilməsi probleminə maraq kifayət qədər böyükdür. Həm beynəlxalq qurumlar və təşkilatlar, həm də tədqiqatçılar bu mövzuya dəfələrlə müraciət edirlər. Bu məqsədlə hal-hazırda ölkələrin milli sərvətlərinin dəyərləndirilməsi üçün geniş tətbiq edilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Statistika Komissiyasının Milli Hesablar Sistemi - 2008 və Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülən konseptual yanaşmalar əsasında tədqiqat işində araşdırmalar həyata keçirilərək, qiymətləndirmə üçün daha optimal yanaşma və təsnifləşdirmələr təklif olunmuşdur.

Beləliklə, müasir dövrdə də milli sərvətin məzmunu, tərkibi strukturu və qiymətləndirilməsi mövzusu aktual olaraq qalır, eyni zamanda milli sərvətin standart, vahid və dəqiqləşdirilmiş qiymətləndirmə metodları kompleks halda mövcud olmasa da, bu istiqamətdə tədqiqat və təkmilləşdirmələr davam etməkdədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi milli sərvətin qiymətləndirilməsi, bu qiymətləndirmənin problemlərinin, onun dayanıqlı inkişafı ilə əlaqəsinin araşdırılması, həmçinin milli sərvətin strukturu və tərkibinin müasir dövrün tələblərinə uyğun düzgün müəyyənləşdirilməsi, ölkənin sərvətini təşkil edən elementlərin hər birinin ayrılıqda qiymətləndirilməsi yolu ilə bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin dəyərləndirilməsi, milli sərvətin artırılması strategiyasına insan kapitalının və eləcə də milli sərvətin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin tədqiq edilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya əsas məsələlər kimi qoyulmuşdur:

- Kapital nəzəriyyəsi və ona müasir yanaşmanın, həmçinin milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsaslarının araşdırılması;

- Milli sərvətlə davamlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi;

- Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların iqtisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsirinin tədqiqi;

- Azərbaycanın torpaq, neft-qaz, digər təbii mineral ehtiyatları, həmçinin su resursları, bərpa olunan enerji mənbələri, hidroenerji potensialı, meşə ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi;

- Ölkənin bitki və heyvan, xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərinin milli sərvətdə yerinin müəyyən edilməsi;

- Azərbaycanın əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərlərinin, maliyyə aktivlərinin dəyərləndirilməsi;

- Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələrinin və problemlərinin araşdırılması;

- Milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına insan kapitalının təsirinin tədqiqi;

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi, həmçinin milli sərvətin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları kimi bu istiqamətdə xarici və ölkə alimlərinin adekvat elmi-nəzəri və metodoloji baxışlarını özündə birləşdirən kompleks yanaşmaları, monoqrafiya işlərini, elmi məqalələri, beynəlxalq müqayisələndirmələri, rəsmi statistik materialları, normativ və qanunverici aktları, internet resursları, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi təşkilatlarının hazırladıqları tövsiyyələri, həmçinin Dünya Bankının konsepsiyalarını və s. göstərmək olar. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi proseslərində tarixi, iqtisadi sistemli struktur və məntiqi ümumiləşdirmə, təhlil metodu, həmçinin müqayisəli analitik təhlil, empirik, statistik və ekonometrik modelləşdirmə və qiymətləndirmə metod və üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını: Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidməti, Meşələrin İnkişaf Xidməti, Bioloji

Müxtəlifliyinin Qorunması Xidməti, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi yanında Bərpa olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), Azərenerji ASC, Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Axtarış Energetika İnstitutunun təddim etdiyi məlumatlar təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin strukturu, onu təşkil edən tərkib elementlərinin kompleks müəyyən edilməsi, bu tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda qiymətləndirilməsi yolu ilə bütövlükdə ölkə üçün milli sərvətinin qiymətləndirilməsi və həmçinin milli sərvətin ölkənin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi üzrə əldə edilən nəticələrdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiyası modeli təklif olunmuşdur.

2. Azərbaycan Respublikasının torpaq resursları qiymətləndirilmişdir.

3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətini dəyərləndirmək üçün onun əsas tərkib hissəsi kimi təbii sərvətlərin, o cümlədən, ölkənin neft və qaz, digər təbii mineral ehtiyatları - filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatlarının dəyəri qiymətləndirilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib elementləri kimi ölkənin su ehtiyatları, bərpa olunan enerji mənbələri, hidroenerji potensialı və meşə resursları müəyyən edilərək qiymətləndirilmişdir.

5. İnsan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri həm dünya, həm də ölkə səviyyəsində tədqiq olunmuş, insan kapitalının inkişafı ilə bağlı ölkənin milli sərvətinin artırılması strategiyası işlənmişdir.

6. Azərbaycan Respublikasının uzun müddətli perspektivdə

sosial-iqtisadi və davamlı inkişafını müəyyən etməyə imkan verən milli sərvəti muasir yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında bütövlükdə qiymətləndirilmişdir.

7. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin bir sıra sosial - iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiq olunan iş ölkədə makroiqtisadi proseslərin, xüsusilə milli rifahın və iqtisadi artımın əsası olan milli sərvət və onun bütün iqtisadi sistemi əhatə edən müxtəlif tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi yolu ilə sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətə dözümlü innovasiyalı yönümdə formalaşması, milli sərvətin qiymətləndirilməsilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşması və təkmilləşdirilməsinə dəstək, eləcə də ölkənin tarazlı və davamlı iqtisadi inkişafa istiqamətlənən tədbirlərinin həyata keçirilməsində və ali təhsil universitetlərinin tədris proseslərində istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin nəticələrindən bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi və bu işdə məsul olan dövlət qurum və strukturlarının iş mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi proseslərində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas müddəaları on beynəlxalq və bir respublika konfranslarında müzakirə edilmişdir.

Məqalələrin nəşri. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Statistika Xəbərləri, Elmi praktiki jurnalı, EconLint bazasına daxil olan konfrans məqaləsi (Portuqaliya), Azərbaycan Respublikası, İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi əsərlər toplusu, Azərbaycan Universiteti, İpək yolu jurnalı, Audit Elmi-praktiki jurnalı, Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi, Türkiyə, İstanbul Gelişim Universiteti tam mətin Bildirilər kitabı, WOSQ3 bazasına daxil olan Marketing and Management of Innovations, Scientific journal, Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər, ictimai və texniki elmlər seriyası, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, Rusiyanın

Ali Attestasiya Komissiyası və РИНЦ bazasına daxil olan: Экономика и управление: проблемы и решения, Научно - практический теоретический журнал və Научно-аналитический журнал, Финансовая экономика jurnallarında 17 sayda elmi məqalə formasında, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan bir kitab və o cümlədən 10 beynəlxalq və bir respublika konfranslarında konfrans məqaləsi və tezis kimi, bütövlükdə 29 sayda elmi işlərdə çap olunmuşdur.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (26652 işarə), 4 fəsil (I fəsil - 112098, II fəsil - 172144, III fəsil - 27707, IV fəsil - 145272 işarə, cəmi 457221 işarə), nəticə (18651 işarə), işin ümumi həcmi 504936 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat, əlavələr və ixtisarlara siyahısından ibarət olmaqla, 389 kompüter səhifəsi həcmindədir. Dissertasiyada 20 şəkil, 17 qrafik, 75 cədvəl və 329 ədəbiyyat siyahısı öz əksini tapmışdır.

DİSSERTASIYANIN STRUKTURU

Giriş

I FƏSİL. MİLLİ SƏRVƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ- KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ ONUN DAVAMLI İNKİŞAFLA ƏLAQƏSİ

- 1.1. Kapital nəzəriyyəsinin əsasları və ona müasir yanaşmanın istiqamətləri.
- 1.2. Milli sərvət və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsasları
- 1.3. Milli sərvət və davamlı iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi

II FƏSİL. TƏBİİ RESURLARIN İQTİSADI İNKİŞAFDA VƏ MİLLİ SƏRVƏTDƏ YERİ, ONLARIN ÖLKƏ ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

- 2.1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların iqtisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsiri
- 2.2. Azərbaycanın torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi
- 2.3. Azərbaycanın neft-qaz və digər təbii mineral ehtiyatları, onların qiymətləndirilməsi
- 2.4. Azərbaycanın su resursları, bərpa olunan enerji mənbələri və hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi
- 2.5. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, bitki və heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətdə yeri

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN MİLLİ SƏRVƏTİNİN ƏSAS VƏ MALİYYƏ KAPİTALI, ONLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ.

- 3.1. Azərbaycanın əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərlərinin mövcud vəziyyəti və qiymətləndirilməsi
- 3.2. Azərbaycanın maliyyə aktivləri və onların dəyərləndirilməsi

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİNİN VƏ ONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 4.1. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri və problemləri.
- 4.2. İnsan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri
- 4.3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi
- 4.4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin sosial – iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ƏLAVƏLƏR

İXTİSARLARIN SİYAHISI

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları və təhlil üsulları, informasiya mənbəyi, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, işin aprobeiası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya isinin I fəslı **“Milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri - konseptual əsasları və onun davamlı inkişafı əlaqəsi”** adlanır. Fəsilə kapital nəzəriyyəsilə bağlı bütün mövcud təlimlər və konsepsiyalar ətraflı və müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, kapitalin müasir strukturu, tərkib elementləri və kapital nəzəriyyəsinə kompleks yanaşmanın istiqamətləri, həmçinin bu nəzəriyyədə insan kapitalının yeri müəyyən edilmiş, kapital nəzəriyyəsi milli sərvət nöqtəyi-nəzərincə izah edilmişdir. Belə ki, kapital nəzəriyyəsinin formalaşmasının yeni kompleks yanaşma amilləri, kapitalın müasir strukturu və tərkib elementləri mövcud nəzəriyyələrdən fərqli olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- təbii-maddi-maliyyə amili nöqtəyi-nəzərincə: kapital real ehtiyat olmaqla, ekoloji-təbii kapital kimi torpaq, su (günəş, hava-iqlim daxil olmaqla) və bu təbii kapital növlərindən yaranan resurslara, əsas, dövryyə, uzun müddətli istehsal aktivlərinə, qeyri-maddi və bütün növ maliyyə kapitalına ayrılaraq izah edilməlidir;

- kapital nəzəriyyəsinə müasir innovasiyalı iqtisadi inkişafın tələbləri nöqtəyi-nəzərincə yanaşsaq, bu nəzəriyyədə mütləq şəkildə ekoloji-təbii kapitalın mövcudluğu şərtində insan kapitalı başlıca tərkib elementi kimi dəyərləndirilməlidir;

- məqsəd münasibət kontekstində isə kapital yuxarıda adları qeyd edilən kapital elementləri arasında çox mürəkkəb ictimai-sosial və maddi-mənəvi münasibətləri özündə birləşdirməklə, bu halda kapitalın əsas məqsədi kimi cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafını təmin etmək, fayda və gəlirlərin, mənəvi dəyərlərin yaradılmasını qeyd etmək lazımdır. Kapital nəzəriyyəsinə müasir kompleks yanaşmanın əhəmiyyəti milli sərvəti bütövlükdə izah etməsilə əlaqədardır. Belə ki:

- mövcud olan və yaradılan kapitalın tərkib elementləri ölkənin

milli sərvətinin tərkib hissəsi olduğundan, milli sərvət kompleks və ya tam kapital modeli kimi təqdim oluna bilər;

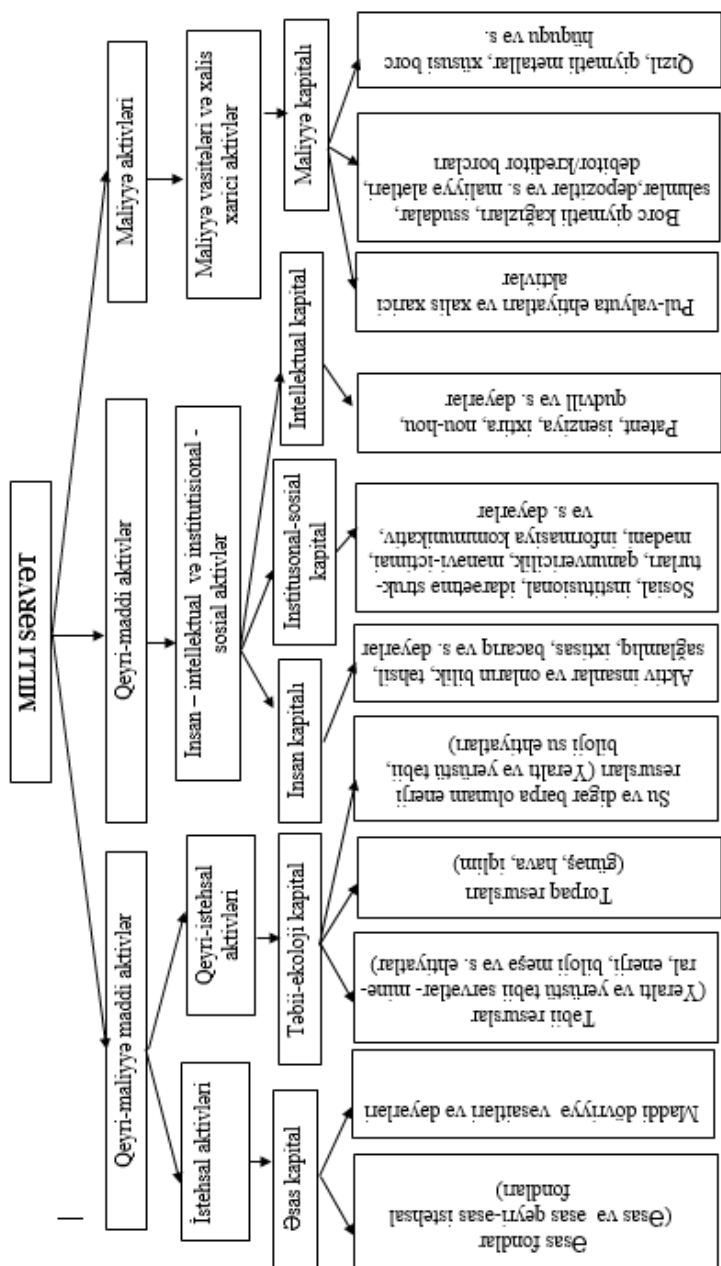
- kapital nəzəriyyəsinə təklif olunan kompleks yanaşma ölkənin iqtisadi və sosial səmərəli inkişafının asılı olduğu müxtəlif aktivləri əhatə etdiyindən, bu kapital portfelinin effektiv idarə olunması məhz milli sərvətin yaradılması və artırılması mənbələrini təşkil edir.

Bu fəsildə milli sərvət və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri – konseptual əsasları ətraflı və müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsaslarının, həmçinin səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatların bu aktual məsələyə yanaşmalarının sistemli təhlil edilməsi nəticəsində milli sərvəti düzgün qiymətləndirmək məqsədilə onun kompleks strukturu və bu struktura daxil olan müxtəlif tərkib elementləri müəyyən edilmişdir. Milli sərvətin tərkibinin düzgün müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti onun real qiymətləndirilməsi üçün baza rolunu oynaması ilə əlaqədardır (Şəkil1).

Bundan başqa, bu fəsildə milli sərvət və onun davamlı iqtisadi inkişafı qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmışdır. Hər bir dövlətin, cəmiyyətin əsas məqsədinin insanların rifahının, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkədə iqtisadi artımın və dayanıqlı inkişafın təmini üçün təkcə, milli sərvətin yaradılması və artırılması, nəticədə bu günkü nəsillərin tələbatını ödəmək deyil, davamlı inkişaf konsepsiyasının məqsədinə uyğun sərvətin gələcək nəsillərə də qorunub saxlanması zərurətilə əlaqədar, milli sərvət ilə davamlı iqtisadi inkişaf modeli arasında qarşılıqlı əlaqənin tədqiqindən aşağıdakı əhəmiyyət kəsb edən nəticə əldə edilmişdir:

Milli sərvət davamlı inkişafın birbaşa əsası və perspektiv nəticəsi olmaqla, milli sərvət modelini tam və dəqiq formada, transformasiya olunmuş davamlı iqtisadi inkişaf modeli kimi təqdim etmək olar, bu mənada hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmini onun milli sərvətinin yaradılması və artırılması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın II fəslı **“Təbii resursların iqtisadi inkişafda və milli sərvətdə yeri, onların ölkə üzrə qiymətləndirilməsi”** adlanır. Fəsildə təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların

Səkil 1. Milli sərvət və onun tam formada strukturu tərkib elementləri.

iqтisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsiri araşdırılmış, Azərbaycanın torpaq resursları, neft-qaz və digər təbii - mineral ehtiyatları, su resursları, bərpa olunan enerji mənbələri və hidroenerji potensialı və meşə ehtiyatları qiymətləndirilmiş, həmçinin bitki və heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətdə yeri tədqiq olunmuşdur.

Bu fəsilə təbii resursların qiymətləndirilməsi problemlərinin və onların ölkənin iqtisadi inkişafına, milli sərvətinin formalaşmasına təsirinin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının üç mərhələli (hər bir mərhələnin istiqamətləri müəyyən edilməklə) uzun müddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiyası modeli təklif olunmuşdur: I mərhələdə, istiqamətlər müəyyən edilməklə ölkənin resurs sahələrinin inkişafı; II mərhələdə, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədicisi sahələrinin inkişafı; III mərhələdə, yeni resurs sahələrinin yaradılması. Bu modelin əhəmiyyəti ölkənin mövcud resurs sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədicisi, həmçinin yeni biznes sahələrinin yaradılması zərurətilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin əsas tərkib hissəsi kimi torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir¹:

1) Kənd təsərrüfatına yararlı (kənd təsərrüfatı təyinatlı) torpaqların ümumi dəyəri (işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibəti əraziləri istisna olmaqla) – 3362,74 mln.manat.

2) Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibəti əraziləri istisna olmaqla) – 67261,9 mln. manat.

3) Şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibəti əraziləri

¹ Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın milli sərvətində torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi / Ş.S. Məmmədova. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının 09.04.2021-ci il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilib. – Bakı: Füyuzat, - 2021. – 34s.

istisna olmaqla) – 587,5 mln. manat.

Nəticədə, Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq sahələrinin yekun dəyəri (qeyd olunan torpaq sahələri istisna olmaqla) 71212,14 mln.manat (71,2 milyard manat) həcmində qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanın ümumi torpaq fondunun yarından çoxunu - 55,2%-ni kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təşkil etməsinə baxmayaraq, ölkə üzrə qiymətləndirilən torpaqların ümumi dəyərində isə tikinti altında olan torpaqların xüsusi çəkisi daha böyükdür. Ölkənin ümumi torpaq sahələrinin qiymətləndirilən yekun dəyərində obyektiv səbəblərə görə zəruri məlumatların mövcud olmamasından, həmçinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qiymətləndirmə əmsallarının tətbiqinin qeyri-mümkünlüyündən, respublikanın torpaqlarının ümumi dəyərinin tədqiqatda hesablanan qiymətdən xeyli yüksək olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Çox qiymətli və məhdud resurs olan torpaqlarımızın müasir dövrün tələblərinə uyğun yenidən qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu zərurət ölkədəki torpaqların uçot dəyərinə məsul olan qurum və təşkilatların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsini tələb edir.

Xüsusilə, işğaldan azad olunan yeddi rayonun torpaqları üzrə uçotun aparılmasının sürətləndirilməsini və həmçinin Qarabağın erməni işğalında olmuş digər ərazilərinin də dövlətimizin tam nəzarətinə keçməsi problemlərinin həlli ilə bağlı, ölkəmizin milli sərvəti və onun digər tərkib hissələrinin mənbəyi, yaradılması və artırılmasının çox vacib amili kimi çıxış edən torpaqlarımızın yenidən qiymətləndirilməsini Azərbaycan Respublikasının qarşısında yubanmadan həll etməli olduğu ən önəmli məsələlərdən birinə çevirir.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi təbii sərvətlərin, o cümlədən ölkənin neft və qaz ehtiyatlarının renta (xərc-resurs) metodu (resursun bazar qiymətilə məcmu gəlir-mənfəət normasının nəzərə alınması ilə birlikdə son məhsulun mənimlənməsi və əldə edilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərqə görə) əsasında, daha doğrusu: 2010-2020-ci illərdə ölkə üzrə təsdiq olunmuş qalığ neft və qaz ehtiyatları, həmçinin 1 ton neft və 1000 m³ qazın faktiki istehsal maya dəyəri (hasılataın maya dəyəri) və ixrac üzrə orta satış qiymətinə (istehsalçının satış qiyməti) görə qiymətləndirməsi

nəticəsində, ölkə üzrə çıxarıla bilən ehtiyatlar əsasında 2020-ci ildə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyəri (ixrac satış qiymətləri üzrə) 575722,5 mln.manat (və ya 338664,0 mln ABŞ dolları), təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyəri isə 275437,4 mln.manat (və ya 162018,5 mln. ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi, 2010-2020-ci illər üzrə təbii-mineral ehtiyatlarının bazar dəyərində görə qiymətləndirilməsi nəticəsində 2020-ci ildə ölkənin filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatları 5629946,7 mln.manat, qeyri-filiz mineral resursları 1983802,0 mln.manat, qızıl ehtiyatları 645410,3 mln.manat və gümüş ehtiyatları isə 463012,3 mln.manat dəyərində olduğu müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda, onun milli iqtisadiyyatının inkişafında təbii resurslarla təmin olunma və nəhayət milli sərvətin əsas hissəsini təşkil etməsi baxımından təbii resursların daha dəqiq meyarlar əsasında mütəmadi olaraq dəyərəcə qiymətləndirilməsi ölkə statistikasının ən önəmli vəzifələrindən biri olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində bütövlükdə ölkənin su potensialı şirin, mineral, geotermal və sənaye suları istiqamətində balans ehtiyatları (min m³) üzrə 2010-2020-ci illərdə bazar qiymətləri əsasında orta hesabla 132815,3 mln.manat həcmində qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə şirin suların bazar dəyəri 1355,9 mln.manat, mineral suların bazar dəyəri 3,6 mln.manat, geotermal suların bazar dəyəri 5,6 mln.manat, sənaye sularının bazar dəyəri isə 131450,2 mln.manat olmuşdur. 2010-2020-ci illərdə ölkənin su ehtiyatlarının miqdarında dəyişiklik olmadığından, ölkənin ümumi su potensialının dəyərində də dəyişiklik olmamışdır.

Azərbaycan Respublikası bərpa olunan enerji mənbələri kimi külək, günəş enerjisi, bioenerji kimi potensial enerji mənbələrinə malikdir. Ölkənin bərpa olunan enerji mənbələri üzrə 2021-ci ilin əvvəlinə illik proqnoz elektrik enerjisi istehsalının potensialı 4411,0 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Ayrı-ayrılıqda: külək enerjisi 648,0 mln.manat, günəş enerjisi 3677,2 mln.manat, bioenerji

isə 49,8 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Bu qiymətləndirmə göstəriciləri bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkənin milli sərvətinin formalaşmasında əhəmiyyətinin kifayət qədər olduğunu göstərir. Qiymətləndirmə nəticələrinə görə, ölkəmizin günəş enerjisi potensialı digər bərpa olunan enerji mənbələrinə nisbətən daha böyükdür, bu da bu sahənin inkişafına diqqətin yönəldilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində nəzərə alınması nöqtəyi-nəzərinə kifayət qədər ümumi hidroenerji potensialına malik olduğu müəyyən olunmuşdur. Belə ki, ölkənin nəzəri – 2280,0 mln.manat, texniki – 912,0 mln.manat, iqtisadi cəhətdən səmərəli – 342,0 mln.manat və mövcud hidroenerji potensialı 273,3 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Respublikanın mövcud hidroenerji potensialı nəzəri hidroenerji potensialının 11,9%-ni, texniki hidroenerji potensialının 29,8%-ni, iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialının 80%-ni təşkil etdiyindən, milli sərvət nöqtəyi-nəzərinə ölkəmizin hidroenerji potensialı məhz iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialına əsasən dəyərləndirilmişdir və bu enerji sərvətdə 342,0 mln.manat həcmində nəzərə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının meşə ehtiyatlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi çox əhatəli və mürəkkəb proses olduğundan, həmçinin dəqiq qiymətləndirmə üçün digər zəruri məlumatların əldə etməyin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən meşə resurslarının digər nemətləri və xərcləri nəzərə alınmadan, yalnız oduncaq ehtiyatı üzrə ümumi dəyəri milli sərvətin tərkib hissəsi olaraq 4997,0 mln. manat həcmində qiymətləndirilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, bu qiymətləndirmənin ölkə meşələrinin tam dəyərini əks etdirmədiyini və bu dəyərin daha böyük olduğunu inamla qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyi bitki və heyvan resurslarının və xüsusi mühafizə olunan təbitət ərazilərinin ölkənin milli sərvətinin artırılmasında özünə məxsus rolu və yeri müəyyən edilmişdir. Təəssüf ki, bu nemətləri ölkəmizin milli sərvətinin tərkib hissəsi olaraq qiymətləndirmək obyektiv səbəblərdən, o cümlədən ümumdünya səviyyəli təkmil metodoloji bazanın qəbul olunmaması və tətbiqi problemlərinin mövcudluğu, bu istiqamətdə müəyyən boşluqlar,

məlumatların olmaması və s. zərurətlərdən mümkün olmamışdır.

Dissertasiya işinin III fəslə **“Azərbaycanın milli sərvətinin əsas və maliyyə kapitalı, onların dəyərləndirilməsi”** adlanır. Fəsilə Azərbaycan Respublikasının əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərliləri, həmçinin maliyyə alətləri daxil olmaqla bütövlükdə ölkənin maliyyə aktivləri milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Milli sərvətin tərkibində nəzərə almaq üçün 2010-2020-ci illərdə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapitalın məcmusu kimi çıxış edən ölkənin əsas kapitalının, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının, həmçinin qeyri-maddi aktivlərin dəyəri Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları kimi qəbul olunmuşdur. 2020-ci ildə uyğun göstəricilər belə olmuşdur: 234159,2 mln.manat, 9822,8 mln.manat və 2428,8 mln.manat, 2005-ci ilə qədər ölkənin milli sərvəti məhz əhalinin ev əmlakı daxil olmaqla Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən bu göstəricilərin məcmusu kimi hesablanırdı. Yeni metodologiyaya görə hal-hazırda əhalinin ev əmlakı milli sərvətin tərkibinə aid edilmir.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin maliyyə aktivləri bölməsini qiymətləndirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun valyuta-qızıl ehtiyatları, həmçinin Azərbaycanın Mərkəzi Bankının beynəlxalq valyuta ehtiyatlarının, eyni zamanda ölkə üzrə maliyyə alətlərinin aşağıdakı istiqamətləri: kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər, sığorta şirkətləri üzrə haqlar, törəmə maliyyə alətləri, qiymətli kağızlar üzrə bazarın dövriyyəsi, digər debitorlar, digər aktivlərin və lisenziyaların dəyər göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

Bu dəyər göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində nəzərə alınmaq üçün ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, bu ehtiyatlar 2020-ci ildə 94784,5 mln.manat (və ya 56103,6 mln.manat ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Ölkə üzrə milli sərvətdə 2020-ci ildə maliyyə alətlərinin ümumi dəyəri 275190,1 mln.manat təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın IV fəslə **“Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin və onun sosial - iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi ”** adlanır. Fəsilə müasir dövrdə milli sərvətin

qiymətləndirilməsi ənənələri, problemləri, insan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri müasir yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında tədqiq olunmuş, Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə milli sərvətinin qiymətləndirilməsi və həmçinin ölkənin milli sərvətinin bir sıra sosial - iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri sistemli formada araşdırılaraq, mövcud qiymətləndirmə problemləri həm ümumdünya səviyyəsində və həm də Azərbaycan üçün müəyyən edilərək, aşağıdakı əldə edilən əsas nəticələrin nəzərə alınmasının əhəmiyyətini qeyd etmək olar:

- müasir dövrdə dünya ölkələri və Azərbaycan Respublikası üçün milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Statistika Komissiyasının hazırladığı Milli Hesablar Sistemi -2008 və Dünya Bankının təklif etdiyi genişləndirilmiş (əsas-istehsal kapitalı, təbii kapital və insan kapitalı daxil olmaqla) konsepsiyaya əsaslanır. Dünya Bankının milli sərvətin qiymətləndirilməsi konsepsiyalarına: 1) 2006-cı ildə çıxan “Millətlərin sərvətləri haradadır?”, “21-ci əsrin kapitalının qiymətləndirilməsi“ (Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st of Century (2006)), 2) 2011-ci ildə çıxan - “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi: yeni minillikdə davamlı inkişafın qiymətləndirilməsi (The Changing Wealth of Nations Measuring Sustainable Development in the New Millenium (2011)), 3) 2018-ci ildəki üçüncü nəşr: “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi; davamlı gələcəyin qurulması” (The Changing Wealth of Nations 2018 Building a Sustainable Future (2018)), 4) 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi sonuncu məruzə - “Millətlərin dəyişən sərvətləri: gələcək üçün aktivlərin idarə edilməsi” (Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future (2021)) aiddir²;

² The Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future // Washington; - World Bank, - 2021, - 460p. Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF

- tədqiqat nəticəsində Dünya Bankının hesabatlarına əsasən məcmu sərvətin dünya ölkələri arasında son dərəcə qeyri-bərabər paylandığı, həmçinin XXI əsrin əvvəllərinə inkişaf etmiş ölkələrin milli sərvətinin tərkibində qeyri-maddi kapitalın (xüsusilə insan kapitalının) 77% və bir sıra ölkələrdə daha çox təşkil etməsi, təbii kapitalın, hətta ayrı-ayrı hallarda milli sərvətin dəyərinin 3%-dən aşağı (dünya üzrə bu göstərici 5% olmuşdur), istehsal kapitalının isə 18% ətrafında xüsusi çəkiyə malik olması aşkar olunmuşdur;

- milli sərvətin vacib tərkib elementi olan qeyri-maddi kapitalın əsas hissəsini təşkil edən insan kapitalı praktiki olaraq bütün ölkələrdə milli sərvət göstəricisinin yarısını ötür (bir sıra ölkələrdə isə 80-85% və daha artıq olmuşdur);

- insan kapitalının ölkənin milli sərvətində daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması həmin ölkənin yüksək, rəqabətli, innovasiyalı və perspektivli inkişafa malik olmasını və eyni zamanda dünya üzrə ölkələr arasında təbii resursların milli sərvətdə qeyri-bərabər paylandığını göstərir;

- insan kapitalının milli sərvətdə xüsusi çəkisi aşağı gəlirli ölkələr üçün 12-13% aralığında olmasını nəzərə alaraq və Azərbaycanın gəlir göstəricilərinə görə orta gəlirdən yüksək olan ölkələr qrupuna aid edilməsinə baxmayaraq, ölkəmizin Dünya Bankının 2018-2020-ci il hesabatına əsasən insan kapitalının milli sərvətdə xüsusi çəkisinin 14% təşkil etməsi səbəbindən, Azərbaycan Respublikası bu göstəticiyə görə aşağı gəlirli ölkələr qrupunda yer almışdır;

- milli sərvət iqtisadiyyatın uzun müddətli sağlamlığı, artımı, onun davamlı inkişaf qabiliyyəti haqqında məlumatı özündə əks etdirməklə, ölkənin malik olduğu aktivlərin köhnəlməsini və tükənməsini, eyni zamanda aktivlərə investisiyaların səviyyəsini və aktivlərin yığılmasının sürətlə davam edib-etmədiyini aşkarlamağa imkan verir

- milli sərvət ümumi daxili məhsulu, onu istehsal edən aktivlərin vəziyyətini, eyni zamanda milli sərvətin əsas tərkib hissəsi olan insan kapitalına, həmçinin istehsal və təbii kapitalla investisiyaların səviyyəsini göstərməklə yanaşı, sərvətin əhalinin

artımı və ölkənin inkişaf istəklərilə müqayisəli şəkildə uyğunlaşmaq üçün kifayət edib-etmədiyini müəyyən edir, bu mənada milli sərvətin ölkənin davamlı inkişaf konsepsiyasının məqsədləri, daha doğrusu davamlı iqtisadi inkişaf arasında sıx əlaqənin olduğu aşkarlanmışdır;

- milli sərvətin qiymətləndirilməsi ölkənin nəinki mövcud vəziyyətini, xüsusən uzun müddətli perspektivdə iqtisadi inkişafını müəyyən etməyə imkan verir;

- milli sərvətin qiymətləndirilməsi səviyyəsi istifadə olunan hesablama metodundan asılı olduğu üçün həm ölkə üzrə və həm də dünya üzrə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin vahid dəqiq metodologiyanın olmaması və bir çox səbəblərdən ölkələr üzrə bu göstəricilərdə böyük fərqliliklər və problemlər mövcuddur;

- sərvətin dəyərləndirilməsinin cətinliyi, milli sərvətin tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi, geniş əhatə dairəsinə malik informasiyaların mövcudluğunun tələb olunması, həmçinin onların uçot və statistikasının beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsi, bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidin problemlərilə də bağlı olmuşdur.

- bütün dünyanın iqtisadçıları tərəfindən milli sərvət kimi mürəkkəb bir iqtisadi kateqoriyanın müntəzəm, davamlı olaraq elmi cəhətdən tədqiqinə baxmayaraq, bu günə qədər də dünya sərvətinin və həmçinin ölkələrin milli sərvətin qiymətləndirilməsi üzrə vahid yanaşmanı müəyyən etmək qeyri-mümkün olmuşdur.

- Azərbaycan Respublikası üzrə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ilə bağlı ölkə statistikasının zəruri məlumatlarının olmaması və bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən yalnız milli sərvətin əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitləri və dəyərləri, həmçinin bəzi qeyri-maddi aktivlərin tərkib hissəsi ilə bağlı məlumatlar təqdim olunsa da, ölkənin sərvətinin digər tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi üçün uyğun dövlət strukturlarından obyektiv səbəblərdən informasiyaların əldə edilməsi böyük problemlər və çətinliklər yaratmışdır;

- insan kapitalı və təbii resursların qiymətləndirilməsinin subyektiv xarakteri və bu istiqamətdə universal metodoloji bazanın işlənməsinin zəruriliyi, həmçinin dünya səviyyəsində institusional-

sosial kapitalın qiymətləndirilməsinin qeyri-mümkünlüyü müəyyən edilmişdir .

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin yaradılması və artırılması üçün neqativ olan ənənələrdən birinin də “beyin axını” probleminin olmasını və ölkə üçün onun aktuallığını, milli sərvətin əsasını təşkil edən insan kapitalının formalaşmasının mənbəyini təşkil edən yüksək ixtisaslı peşəkar mütəxəssislərin, alimlərin, gənc tədqiqatçı və istedadların xaricə güclü axını, onların ölkədə elmi araşdırmalar və kəşflər üçün maliyyələşdirmənin səviyyəsinin aşağı olmasını qeyd etməklə yanaşı, bu sahədə başqa problemlərin də yubanmadan həll olunmasını dövlətmizin çox vacib və məqsədli vəzifəsi olduğunu hesab etmək mümkündür;

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində hələlik dəyərləndirilməsi mümkün olmayan ölkənin mədəni nemətləri və irsləri milli sərvəti artırmaq nöqteyi-nəzərdən turistlər üçün cəlb ediciliyini nəzərə alaraq onların qorunub saxlanması, erməni təcavüzü nəticəsində itirilən mədəni nemətlərimiz və irslərimizin, həmçinin ekologiyamıza vurulan ziyanların dəyərinin geri qaytarılmasını da milli sərvətlə bağlı vacib problemlərdən hesab etmək olar.

Ölkədə insan kapitalı tərəfindən yüksək əlavə gəlir yarada bilən xüsusi rəqabət qabiliyyətli məhsulun yaradılması hesabına milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı nəticəsində onun milli sərvətin yaradılması və artırılması stratiyegiyasının əsaslı təsiri və rolu araşdırılaraq, əhəmiyyətli olan aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Milli sərvətin artırılması və ölkənin uzun müddətli sosial-iqtisadi inkişaf stratiyegiyasının işlənməsində və reallaşdırılmasında insan kapitalının istifadəsi müasir dövrdə ən perspektivli və vacib vəzifələrdəndir və istənilən dövlətin davamlı iqtisadi inkişafını onun milli sərvətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən insan kapitalının təkrar istehsalı, yığılması və artırılması təşkil edir.

- XXI əsrin əvvəllərində dünyanın ümumi sərvətində 5% - təbii resurslar, 18% - istehsal kapitalı və 77% (bəzi ölkələrdə 85% və artıq) isə insan kapitalının da daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərin payı olmuşdur.

- Dünyanın inkişaf etmiş varlı ölkələri başlıca olaraq öz

əhalisinin yüksək ixtisas səviyyəsinə, bilgilərinə və peşəkar vərdişlərinə, həmçinin iqtisadi fəaliyyəti təmin edən strukturların keyfiyyətinə görə varlıdırlar və belə varlı ölkələrin milli sərvətinin əsas hissəsi insan kapitalının da daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirlərlə bağlıdır.

Bu fəsildə həmçinin insan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına böyük təsiri ətraflı araşdırılmışdır. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq insan kapitalı anlayışının dolğun, tam, müasir və kompleks izahını vermək üçün bu anlayışa tərkib elementləri göstərilməklə üç: insan kapitalının formalaşması mənbələri, insan kapitalının tətbiqləri və insan kapitalının faydaları istiqamətində yanaşma təklif olunmuşdur.

İnsanlar, insan kapitalı tərəfindən yaradılan bütün sərvətlər insan rifahı dəyərlərinin ödənilməsilə bağlı olduğu üçün, beynəlxalq təşkilatların təklif etdikləri insan rifahının əsasən həyat keyfiyyətləri, ictimai-sosial dəyərlərlə əlaqədar olması yanaşmasından fərqli olaraq, tədqiqatda insan rifahının tam kompleks dəyərləndirilməsinin “dörd dayaq” modeli təklif olunmuşdur. Bu modelə əsasən insan rifahı dəyərlərinin (hər birinin də dörd tərkib hissəsi olan) dörd əsas istiqamətləri: həyat keyfiyyəti, maddi-maliyyə təminatı keyfiyyəti, ruhi-mənəvi keyfiyyət və ictimai-sosial, ətraf mühit dəyərləri təklif olunmuşdur.

Dünya Bankının 2018-ci il məruzəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində insan kapitalının payının çox aşağı olması, yəni 14% təşkil etməsi³ və Azərbaycanın gəlir səviyyəsinə görə orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr qrupuna aid edilməsinə baxmayaraq, bu göstəricinin səbəbindən, Azərbaycanın aşağı gəlirli ölkələr səviyyəsində olması, ölkədə bu sahədə insan kapitalının inkişafı və artırılmasını ən önəmli vəzifələrdən biri hesab etmək mümkündür. Bu problemin həllindən məhz ölkəmizin milli sərvətin yaradılması və artırılması çox asılıdır.

³ The Changing Wealth of Nations. Building a Sustainable Future // Washington: World Bank. 2018, - 235p, Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF

İnsan kapitalının makrosəviyyədə əsas göstəriciləri dövlət büdcəsindən insan kapitalına ayrılan xərclərin – investisiyaların miqdarı ilə müəyyən olunduğu üçün (mikro və mezo səviyyələrdə bu xərclərin miqdarını təyin etmək qeyri-mümkün olduğundan) Azərbaycan Respublikasında bununla bağlı aşağıdakı əldə edilən vacib nəticələri qeyd etmək mümkündür:

- İnsan kapitalının təhsil sferasındakı inkişaf səviyyəsinin əsas dəyər göstəricilərindən biri kimi onun əsas tərkib hissəsi olan ölkənin təhsil xərclərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin aşağı olduğunu və bu göstəricinin artımında Azərbaycanda 2005-2020-ci illər ərzində demək olar ki, dəyişiklik olmadığını, orta hesabla 2,8% təşkil etdiyini qeyd etmək mümkündür. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, orta inkişaf səviyyəli ölkələrdə bu göstərici 4-7%, son dövrlərdə insan kapitalının milli sərvətdə 70-90% təşkil etdiyi inkişaf etmiş ölkələrdə isə 7-10% və daha artıqdır. Bu göstəricinin əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd edilən hədlər ölkədə innovasiya əsasında iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan verən səmərəliliyin minimal həddi hesab olunur. Bunu həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm xarakteristikalardan biri hesab etmək mümkündür.

- Azərbaycanda təhsil xərclərinin ümumi daxili məhsulda payı orta inkişaf səviyyəli ölkələrin göstəricisindən orta hesabla 2-2,5 dəfə aşağıdır, bu da Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində insan kapitalının payının az olmasına səbəb olan amillərdəndir.

- İnsan kapitalının keyfiyyət göstəricisindən biri kimi çıxış edən dövlət büdcəsinin elm xərclərinin ümumi daxili məhsulda payı 2005-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulun kəskin artmasına baxmayaraq, qətiyyənlə dəyişməyərək 0,2% təşkil etmişdir. Dünya üzrə bu əsas göstəricinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi qəbul edilən minimum həddinin 2% olduğunu diqqətə almaq lazımdır. Ölkəmiz üçün belə əhəmiyyətli dəyər göstəricisinin (0,2%) inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisindən (3% və daha artıq) və iqtisadi təhlükəsizliyin minimum həddindən 10 dəfə aşağı olması faktının nəzərə alınması və bu göstəricinin artırılması dövlətin makroiqtisadi siyasətində və davamlı inkişaf strategiyasında önəmli vəzifələrdən biri

olmalıdır.

- İnsan kapitalının ölkədə inkişaf göstəricilərindən birini təşkil edən səhiyyə xərclərinin də ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2005-2020-ci illər ərzində qətiyyənlə dəyişməyərək 0,01% təşkil etmişdir. Səhiyyəyə investisiya qoyuluşlarının əsas göstəricisi kimi insan kapitalı indeksi (İKİ) (və ya insan potensialının inkişafı indeksi - İPİİ), onun tərkib hissələrindən biri olan orta ömür – sağlamlıq indeksinin səviyyəsi çıxış edir (gəlir və təhsil – savadlılıq indeksilə yanaşı). Demografik göstəricilər (əhalinin orta yaşı, 1000 nəfərə düşən doğulanların, ölənlərin sayı, doğum zamanı gözlənilən orta ömür müddəti və s.) daha çox təbii formada insan kapitalının həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Əgər ölkə əhalisinin sayı insan kapitalının miqdar ölçüsü kimi çıxış edərsə, onun keyfiyyətinin indikatorunu isə ölkə əhalisinin genofondunu və mədəni kodunu müəyyən edən ömür müddətinə görə Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə geri qalır.

Dünya Bankının hesabatına əsasən 2018-ci illərdə (2020-ci il) Azərbaycanda insan kapitalı indeksi (HCI) 0,57-0,60 aralığında olmuşdur. Yüksək gəlirli inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 0,8-0,9 aralığında və daha yuxarı dəyişir. Bu göstəricinin də yaxşılaşdırılmasını insan kapitalı ilə bağlı milli sərvətin artırılması strategiyasına müsbət təsir edən amillərdən hesab etmək olar. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan orta inkişaf səviyyəli ölkələr qrupuna aid edilir.

Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlı olaraq ölkənin milli sərvətinin artırılması strategiyası (dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisə edilərək) təklif olunmuşdur. Belə ki, bu strategiyada iki mərhələdən ibarət olan dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin strategiyasından (rəqabətli hazır məhsul - əmtəə iqtisadiyyatından intellektual - koqnitiv - kreativ iqtisadiyyata keçid) fərqli olaraq, Azərbaycan üçün insan kapitalının birbaşa inkişafı ilə bağlı olan milli sərvətinin artırılması strategiyası üç mərhələli inkişaf strategiyasına: hal-hazırda mövcud olan və əsas gəlir mənbəyi kimi iştirak edən xammal iqtisadiyyatından rəqabətli hazır məhsul - əmtəə iqtisadiyyatına, daha sonra isə əmtəə iqtisadiyyatından

intellektual - koqnitiv - kreativ iqtisadiyyata keçidin təmin olunması həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı gələcəkdə böyük əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı əsas nəticələri qeyd etmək məqsədlidir:

- Fundamental elm tədqiqat yönümlü sahələrin və yeni texnologiyaların işlənməsi yükünün baza kimi universitetlərə keçirilməsi istiqamətində, həmçinin bu işə kömək etmək imkanı olan böyük şirkətlərə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi;

- Ölkənin ixracında elm tutumlu və yüksək texnologiyalara əsaslanan məhsulların payının artırılması, innovasiya sahəsində fasiləsiz mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən elm-təhsil-istehsal komplekslərinin yaradılması;

- İnsan kapitalının inkişafının, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin formalaşmasının əsas hissəsini təşkil edən təbii resurs-xammal yönümlü iqtisadiyyat üçün vacibliyini, həmçinin gələcəyin iqtisadi inkişafının biliklər, innovasiyalar, intellektual yönümlü olmasını nəzərə alaraq, Azərbaycanda insan kapitalının yaradılması və artırılması həm milli sərvət və həm də ölkənin sosial-iqtisadi və dayanıqlı inkişafı nöqtəyi-nəzərdən çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın IV fəslində müasir yanaşma və konsepsiyalar əsasında Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti bütövlükdə aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilmişdir:

$$W = XF_k + MD_v + T_k + \dot{I}_{nt.k} + \dot{I}_k + \dot{I}S_k + M_k + XXA + Y_y - M_{\delta}$$

Burada: W-milli sərvət;

XF_k - xalis fiziki, istehsal kapitalı - əsas kapital;

MD_v - maddi dövryyə vəsaitləri, dəyərlər;

T_k - təbii kapital - təbii resurs potensialı (ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarılı bilən neft, qaz ehtiyatları, filiz və qeyri-filiz, qızıl, gümüş, su, hidroenerji, meşə və torpaq resursları);

$\dot{I}_k$ - insan kapitalı;

$\dot{I}_{nt.k}$ - intellektual kapital – qeyri - maddi aktivlər (dəyərlər);

İS_k - institusional - sosial kapital (ümumi dünya səviyyəsində qiymətləndirmə metodu mövcud olmadığı üçün sərvətdə nəzərə alınmamışdır);

M_k - maliyyə kapitalı (qızıl-valyuta ehtiyatları, maliyyə alətləri);
XXA - xalis xarici aktivlər;

Y_y – Ümumi milli məhsulun toplanan və qorunan hissəsi (yığıma yönəldilən hissəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla). Bu göstəricinin milli sərvətin tərkibinə daxil edilməsi dəqiq məlum deyildir, bu səbəbdən də milli sərvətin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmamışdır.

M_ö - maliyyə öhdəlikləri (bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə 2010-2020-ci illər üçün milli sərvəti qeyd edilən düsturla qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində Azərbaycanın milli sərvətinin qeyd edilən dövrlərlə yanaşı, tədqiq olunan sonuncu 2020-ci il üçün aşağıdakı tərkib hissələri istifadə olunmuş və ayrılıqda qiymətləndirilmişdir:

- əsas kapital – 234159,2 mln. manat;
- təbii resurslar (neft, qaz, filiz, qeyri filiz, qızıl, gümüş, su, meşə, torpaq, bərpa olunan və hidroenerji resursları) – 9787108,7 mln.manat;
- qeyri-maddi aktivlər – 2428,8 mln.manat;
- qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri – 369974,6 mln.manat
- xalis xarici aktivlər – 18436,1 mln.manat;
- insan kapitalı (Dünya Bankının hesabatı üzrə) – 141383,3 mln.manat.

Bu göstəricilərin cəmindən bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri – 27356,1 mln.manat çıxılaraq, Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ildə yekun ümumi milli sərvəti – 10535957,4 mln.manat (və ya 6197622,0 mln. ABŞ dolları) dəyərində qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2010-2020 ci illər üzrə milli sərvətinin qiymətləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illər üzrə

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin və onun unumiləşdirilmiş tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi

Cari qiymətlərlə, mln. manatla
Cədvəl

Göstərilənlər	Qeyri-maliyyə maddi aktivlər			Qeyri-maddi aktivlər	Maliyyə aktivləri və öhdəlikləri			İnsan kapitalı (Dünya Bankının hesabı üzrə)	Milli sərvət, mln manatla	Milli sərvət, mln ABŞ dolları ilə
	Əsas kapital	Maddi dövrüyyə vəsaitlərinin ehtiyatları	Təbii resurslar (neft, qaz, filiz, qızıl, gümüş, su, meşə, torpaq, bərpa olunan və hidro-enerji resursları)		Qızıl valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri	Xalis xarici aktivlər	Bank sektoruna ödəmə maliyyə öhdəlikləri			
2010	66659.5	2601.4	8692259.3	323.9	31243.9	4638.3	-	-	8797726.3	10961532.9
2011	74186.4	5916.3	8873594.6	486.2	41412.5	7849.9	-	-	9003445.3	11401095.7
2012	84262.4	5941.5	8869270.4	565.3	47628.1	8283.1	-	-	9015950.8	11476515.8
2013	95451.1	2936.7	8811184.1	673.7	52843.2	9975.5	-	-	8973064.3	11437940.5
2014	110677.9	3207.9	8688384.4	1121.3	56548.5	10477.6	-	89460.0	8959877.6	11422587.5
2015	124008.4	3607.9	8496285.7	1190.2	80689.5	10680.6	-	89460.0	8805922.3	8581933.8
2016	169120.3	4970.8	9498300.0	1631.1	573731.6	7591.6	29530.7	89460.0	10315274.7	6482113.8
2017	182788.5	5056.7	9633721.6	1770.6	650915.2	15051.5	25518.2	89460.0	10553245.9	6131686.7
2018	198970.4	7270.8	9770688.0	2291.2	295119.8	14951.5	25430.6	141383.3	10405244.4	6120732.0
2019	227220.6	8338.0	9781500.6	2280.2	319984.1	16923.6	28139.8	141383.3	10469490.6	6158523.9
2020	234159.2	9822.8	9787108.7	2428.8	369974.6	18436.1	27356.1	141383.3	10535957.4	6197622.0

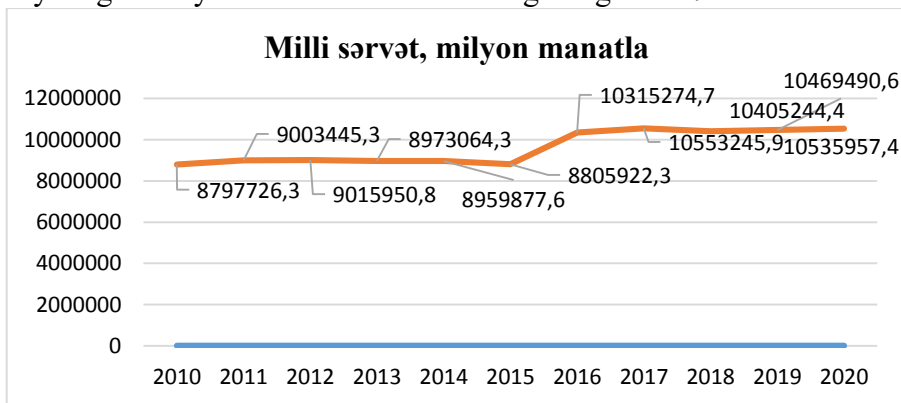
Qeyd 1: Cədvəl AR DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Energetika Nazirliyi, Azərenerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondu, Dünya Bankının məlumatları və müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir. **Qeyd 2.** Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad olunan və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri nəzərə alınmamışdır.

dinamikası (mln. manatla) qrafikdə verilmişdir. Bu dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti orta hesabla 9621381,8 mln.manat (8759434,6 mln.ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı bir sıra mühüm nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir:

- Ölkənin milli sərvətinin verimi, yəni ümumi daxili məhsulun milli sərvətdə payı çox aşağı olub, orta hesabla 0,7% təşkil etmişdir. Bu göstərici müqayisə üçün Rusiyada 7% olmaqla, orta və yüksək gəlirli ölkələr göstəricisinə yaxındır. Bu göstərici digər inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksəkdir: 8-10%. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin həcmnin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, bu göstəricinin çox aşağı olması (0,7%) milli sərvətdən əldə edilən gəlirlərin də aşağı səviyyədə olduğunu və ölkənin mövcud sərvət potensialından gələcək nəsillərə də qoruyub saxlamaq şərtlə, lazımı səviyyədə istifadə olunmadığını göstərir;

- Tədqiqat işində 2010-2020-ci illərdə ölkənin qiymətləndirilən milli sərvətinin adambaşına düşən həcmi orta hesabla 994063,2 manat və ya 914952,7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Çox maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici (914952,7 ABŞ dolları) Dünya Bankının CWON-21 hesabatında bir çox inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisindən yüksək olmuşdur. Bu da ölkəmizin sərvətinin əhalinin sayına görə böyük imkanlara malik olduğunu göstərir.

Qrafik. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası, milyon manatla.

Bu nəticəyə görə də ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin hal-hazırkı vəziyyətindən dəfələrlə yüksək ola bilmək imkanlarının mövcudluğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Əsas vəzifə bu sərvətin düzgün istifadəsi, səmərəli bölgüsü həyata keçirilməli və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinə, xüsusilə insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli, həmçinin milli sərvətin istifadəsi ilə bağlı gələcək nəsillərin tələbatları da gözlənilməlidir.

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 90%-dən çoxunu, orta hesabla 2010-2020-ci illərdə 93,3%-ni ölkənin təbii resursları təşkil edir. Bu da bir daha ölkə iqtisadiyyatının xammal yönümlü olmasını təsdiqləyir (Müqayisə üçün: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan ölkələrdə təbii resursların milli sərvətdə payı 3%, Rusiyada 20% həddindədir).

- Əsas istehsal kapitalının milli sərvətdə payı isə 2010-2020-ci illərdə çox aşağı səviyyədə, orta hesabla 1,4% təşkil edir. Milli sərvətin istehsal imkanlarını göstərən əsas kapitalın investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni rəqabətli innovasiya yönümlü məhsul istehsalı, onun milli sərvətdə payının artırılması istiqamətində digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədli hesab edilməlidir (Müqayisə üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ölkələrində bu göstərici 28%, Rusiyada isə 33%-dir).

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin qiymətləndirilməsi nəticələrindən və qeyd edilənlərdən ölkənin milli sərvətinin strukturunun diversifikasiyasının həyata keçirilməsini çox vacib iqtisadi siyasətin olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Milli sərvətlə bağlı ölkədə iqtisadi islahatların yubanmadan həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmalıdır. Sərvətin strukturunda tərkib elementlərinin payının optimal dəyişdirilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin reallaşdırılması çox önəmli məsələlərdən olmalı, faydalı qazıntı ehtiyatlarının sərvətdə payının azaldılması, istehsal kapitalının, xüsusilə insan kapitalının payının artırılması ilə intensiv uzlaşdırılmalıdır. Əlbəttə, ölkənin təbii resurslarından əldə edilən gəlirlərin, həmçinin təbii resursların səmərəli istifadə məsələləri önəmli məsələlərdən biri olaraq

qalmaqdadır.

Ümumi makroiqtisadi və ölkənin siyasi-hərbi, milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinin vacibliyi şərtlərində milli sərvətlə bağlı əhalinin həyat-yaşayış səviyyəsi və keyfiyyətinin, rifahının yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin başlıca vəzifələrindən olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsi olduğunu nəzərə alaraq, onun sosial-iqtisadi inkişafa təsiri iki istiqamətdə: ölkədəki yoxsulluq həddinin və ümumi daxili məhsulun milli sərvətdən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsi kimi həyata keçirilmişdir. Ölkənin milli sərvəti ilə yoxsulluq həddi arasındakı münasibətləri göstərən reqressiya tənliyi ümumi halda aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\ln(YH) = a_0 + a_1 \ln(MS) + e \quad (1)$$

Burada: YH – yoxsulluq həddi və $\ln(YH)$ - yoxsulluq həddinin natural loqarifmi;

MS – ölkənin milli sərvəti və $\ln(MS)$ – ölkənin milli sərvətinin natural loqarifmi;

e- təsadüfi həddir;

a_0, a_1 - əmsallardır;

a_0 - sərbəst əmsal; a_1 -yoxsulluq həddinin (YH) milli sərvətə (MS) nəzərən elastiklik əmsalıdır.

Təqdim olunan modelin ekonometrik qiymətləndirilməsi 2010-2020-ci illəri əhatə edən zaman intervallarında həyata keçirilmişdir. Beləliklə, MS-nin ölkədəki yoxsulluq həddinə təsirinin 2010-2020-ci illərin müvafiq göstəriciləri ilə (1) reqressiya tənliyinin EViews tətbiqi proqram paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

$\text{LOG}(YH) = 40,4010242292 + 2,8187081718 * \text{LOG}(MS) + 0,191299135537 * \text{DUMMY2014_2015}$

Prob: (0,0001) (0,0001) (0,0377)
Std. Error: (5,997204) (0,372649) (0,076916)
R-squared=0,879492; Adjusted R-squared=0,849365;

Durbin-Watsonstat=1,484203

Ekonometrik modelin nəticələri şəkil 2-də göstərilmişdir.

Dependent Variable: LOG(YH)
 Method: Least Squares
 Date: 08/10/23 Time: 13:15
 Sample (adjusted): 2010 2020
 Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-40.40102	5.997204	-6.736643	0.0001
LOG(MS)	2.818708	0.372649	7.563981	0.0001
DUMMY2014_2015	0.191299	0.076916	2.487110	0.0377
R-squared	0.879492	Mean dependent var		4.947703
Adjusted R-squared	0.849365	S.D. dependent var		0.225597
S.E. of regression	0.087558	Akaike info criterion		-1.806023
Sum squared resid	0.061332	Schwarz criterion		-1.697506
Log likelihood	12.93312	Hannan-Quinn criter.		-1.874427
F-statistic	29.19279	Durbin-Watson stat		1.484203
Prob(F-statistic)	0.000211			

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.655456	Prob. F(2,8)	0.5450
Obs*R-squared	1.548724	Prob. Chi-Square(2)	0.4610
Scaled explained SS	0.253722	Prob. Chi-Square(2)	0.8809

Şəkil 2. 2010-2020-ci illərdə yoxsulluq həddinin milli sərvətdən asılılığının EvIEWS tətbiqi proqram paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi modelinin əsas göstəriciləri

Ölkədə 2010-2020-ci illərdə milli sərvətin yoxsulluq həddinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, milli sərvətin 1% artması ölkədə yoxsulluq həddinin səviyyəsinə 2,8% müsbət təsir göstərir. Modelin digər nəticəsi onunla bağlıdır ki, 2014-2015-ci illərdə, xüsusilə 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya (milli valyuta olan manatın dollara görə dəyərdən düşməsi) yoxsulluq həddini 19,1% çoxaltmışdır.

Tədqiqat işində növbəti tədqiq edilən model milli sərvət ilə ölkənin ümumi daxili məhsulu arasındakı münasibətləri göstərən reqressiya tənliyi ümumi halda aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$\text{Ln}(\ddot{\text{ÜDM}}) = a_0 + a_1 \text{Ln}(\text{MS}) + e \quad (2)$$

Burada: $\ddot{\text{ÜDM}}$ – ümumi daxili məhsul və $\text{Ln}(\ddot{\text{ÜDM}})$ -ümumi daxili məhsulun natural loqarifmi; MS – ölkənin milli sərvəti və $\text{Ln}(\text{MS})$ - ölkənin milli sərvətinin natural loqarifmi;

e - təsadüfi həddir;

a_0, a_1 - əmsallardır;

a_0 - sərbəst əmsal, a_1 – ümumi daxili məhsulun ($\ddot{\text{ÜDM}}$) milli sərvətə (MS) nəzərən elastiklik əmsalıdır.

Təqdim edilən (2) modelin də ekonometrik qiymətləndirilməsi 2020-2020-ci illəri əhatə edən zaman intervallarında reallaşdırılmışdır. Beləliklə, milli sərvətin ölkənin ümumi daxili məhsuluna təsirinin göstərilən zaman dövrlərində uyğun göstəricilərlə (2) reqressiya tənliyinin EViews tətbiqi proqram paketində ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG}(\ddot{\text{ÜDM}}) = -20,5407894335 + 1,96453505432 * \text{LOG}(\text{MS}) + [\text{MA}(2) = 0,468593321759, \text{BACKCAST} = 2010, \text{ESTSMPL} = "2010\ 2020"]$$

Prob: (0,0070) (0, 0005) (0,0000)

Std. Error: (5,708770) (0,54843) (1,74E-05)

R - squared = 0,809261; Adjusted R - squared = 0,761576;

Durbin - Watsonstat = 1,241642

Ekonometrik modelin nəticələri şəkil 3-də göstərilmişdir.

Bu modelə görə, 2010-2020-ci illərdə milli sərvətin ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisi olan ümumi daxili məhsula təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, milli sərvətin 1,9% artması ümumi daxili məhsulun həcmi təxminən 2% artırır.

Dependent Variable: LOG(UDM)
Method: Least Squares
Date: 08/10/23 Time: 13:35
Sample (adjusted): 2010 2020
Included observations: 11 after adjustments
Convergence achieved after 4 iterations
MA Backcast: 2008 2009

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-20.54079	5.708770	-3.598111	0.0070
LOG(MS)	1.964535	0.354843	5.536357	0.0005
MA(2)	-0.468593	1.74E-05	-26920.00	0.0000
R-squared	0.809261	Mean dependent var		11.02783
Adjusted R-squared	0.761576	S.D. dependent var		0.196363
S.E. of regression	0.095881	Akaike info criterion		-1.624413
Sum squared resid	0.073546	Schwarz criterion		-1.515896
Log likelihood	11.93427	Hannan-Quinn criter.		-1.692818
F-statistic	16.97107	Durbin-Watson stat		1.241642
Prob(F-statistic)	0.001324			
Inverted MA Roots	.68	-.68		

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.086804	Prob. F(1,9)	0.7750
Obs*R-squared	0.105080	Prob. Chi-Square(1)	0.7458
Scaled explained SS	0.056423	Prob. Chi-Square(1)	0.8122

Şəkil 3. 2010-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulun milli sərvətdən asılılığının Eviews tətbiqi proqram paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi modelinin əsas göstəriciləri

Beləliklə, tədqiqatda yuxarıda adları qeyd edilən və reallaşdırılan ekonometrik qiymətləndirilmə modelləri Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilmiş milli sərvətinin iqtisadi artımın əsas mənbələrindən birini təşkil edən ümumi daxili məhsula və ölkədəki yoxsulluq həddinə əhəmiyyətli

təsirini bir daha sübut edir. Azərbaycan Respublikasının böyük imkanlara milli sərvəti bütövlükdə xalqa məxsus olmaqla, gələcək nəsillərin maraqlarının qorunub saxlanması şərtində sərvətin daha çox insan kapitalının inkişafına yönəldilməsilə, əhəlinin sağlam və yüksək həyat keyfiyyətinin təmin olunması dövlətimizin ən vacib vəzifələrindən olmalıdır.

Dissertasiya işində əldə olunmuş əsas nəticələr aşağıdakılardır:

1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemlərinin və onların ölkənin iqtisadi inkişafına, milli sərvətin formalaşmasına təsirinin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının üç mərhələli (hər bir mərhələnin istiqamətləri müəyyən edilməklə) uzun müddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiyası modeli təklif olunmuşdur: I mərhələdə (hər bir mərhələnin konkret istiqamətləri müəyyən edilməklə), ölkənin resurs sahələrinin inkişafı; II mərhələdə, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədi sahələrinin inkişafı; III mərhələdə, isə yeni resurs sahələrinin yaradılması. Bu modelin əhəmiyyəti ölkənin mövcud resurs sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədi, həmçinin yeni biznes sahələrinin yaradılması zərurətilə bağlıdır.

2. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin əsas tərkib hissəsi kimi torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir:

1) Kənd təsərrüfatına yararlı (kənd təsərrüfatı təyinatlı) torpaqların ümumi dəyəri (işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 3362,74 mln.manat.

2) Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 67261,9 mln. manat.

3) Şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 587,5 mln. manat.

Nəticədə, Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq

sahələrinin yekun dəyəri (qeyd olunan torpaq sahələri istisna olmaqla) 71212,14 mln.manat (71,2 milyard manat) həcmində qiymətləndirilmişdir. Amma, ölkənin ümumi torpaq sahələrinin qiymətləndirilən yekun dəyərində obyektiv səbəblərdən zəruri məlumatların olmamasından, həmçinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qiymətləndirmə əmsallarının tətbiqinin qeyri-mümkünlüyündən, respublikanın torpaqlarının ümumi dəyərinin tədqiqatda hesablanan qiymətdən xeyli yüksək olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Bütün növ sərvətlərimizin əsas mənbəyi olan torpaq resurslarının düzgün qiymətləndirilməsinin ölkəmiz üçün həm milli sərvət, həm də siyasi, sosial-iqtisadi və davamlı inkişaf, başlıca olaraq ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi neft və qaz ehtiyatlarının renta (xərc-resurs) metoduna əsasən qiymətləndirilməsi nəticəsində, ölkə üzrə çıxarıla bilən ehtiyatlar əsasında 2020-ci ildə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyəri (ixrac satış qiymətləri üzrə) 575722,5 mln.manat (və ya 338664,0 mln ABŞ dolları), təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyəri isə 275437,4 mln.manat (və ya 162018,5 mln. ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanın daxili və xarici iqtisadi maraqları nöqtəyi-nəzərinə vacib yanacaq resursu olan neft və qazın ölkənin əsas gəlir mənbəyi və davamlı inkişaf strategiyasının əsası olduğundan, milli sərvətinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması onların düzgün dəyərləndirilməsilə birbaşa bağlıdır.

4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi, 2010-2020-ci illər üzrə digər təbii-mineral ehtiyatlarının bazar dəyəri qiymətləndirilməsi nəticəsində 2020-ci ildə ölkənin filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatları 5629946,7 mln.manat, qeyri-filiz mineral resursları 1983802,0 mln.manat, qızıl ehtiyatları 645410,3 mln.manat və gümüş ehtiyatları isə 463012,3 mln.manat dəyərində olduğu müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda, onun milli iqtisadiyyatının inkişafında təbii resurslarla təmin olunma və nəhayət

milli sərvətin əsas hissəsini təşkil etməsi baxımından, təbii resursların daha dəqiq meyarlar əsasında mütəmadi olaraq dəyərəcə qiymətləndirilməsi ölkə statistikasının ən önəmli vəzifələrindən biri olmalıdır.

5. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində bütövlükdə ölkənin su potensialı şirin, mineral, geotermal və sənaye suları istiqamətində balans ehtiyatları (min m³) üzrə 2010-2020-ci illərdə bazar qiymətləri əsasında orta hesabla 132815,3 mln.manat həcmində qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə şirin suların bazar dəyəri 1355,9 mln.manat, mineral suların bazar dəyəri 3,6 mln.manat, geotermal suların bazar dəyəri 5,6 mln.manat, sənaye sularının bazar dəyəri isə 131450,2 mln.manat olmuşdur.

6. Azərbaycan Respublikası bərpa olunan enerji mənbələri kimi külək, günəş enerjisi, bioenerji kimi potensial enerji mənbələrinə malikdir. Ölkənin bərpa olunan enerji mənbələri üzrə 2021-ci ilin əvvəlinə illik proqnoz elektrik enerjisi istehsalının potensialı 4411,0 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Ayrı-ayrılıqda: külək enerjisi 648,0 mln.manat, günəş enerjisi 3677,2 mln.manat, bioenerji isə 49,8 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Bu qiymətləndirmə göstəriciləri bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkənin milli sərvətin formalaşmasında əhəmiyyətinin kifayət qədər olduğunu göstərir. Qiymətləndirmə nəticələrinə görə ölkəmizin günəş enerjisi potensialı digər bərpa olunan enerji mənbələrinə nisbətən daha böyükdür, bu da qeyd edilən sahənin inkişafına diqqətin yönəldilməsini zəruri edir.

7. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində nəzərə alınması məqsədilə kifayət qədər ümumi hidroenerji potensialına malik olduğu müəyyən olunmuşdur. Belə ki, ölkənin nəzəri – 2280,0 mln.manat, texniki – 912,0 mln.manat, iqtisadi cəhətdən səmərəli – 342,0 mln.manat və mövcud hidroenerji potensialı 273,3 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Ölkəmizin mövcud hidroenerji potensialı nəzəri hidroenerji potensialının 11,9%-ni, texniki hidroenerji potensialının 29,8%-ni, iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialının 80%-ni təşkil etdiyindən milli sərvət nöqtəyi-nəzərincə ölkəmizin hidroenerji potensialını məhz iqtisadi cəhətdən

səmərəli hidroenerji potensialına əsasən dəyərləndirilmişdir və bu enerji sərvətdə 342,0 mln.manat həcmində nəzərə alınmışdır.

8. Azərbaycan Respublikasının meşə ehtiyatlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi çox əhatəli və mürəkkəb proses olduğundan, həmçinin dəqiq qiymətləndirmə üçün digər zəruri məlumatların əldə etməyin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən, meşə resurslarının digər nemətləri və xərcləri nəzərə alınmadan yalnız oduncaq ehtiyatı üzrə ümumi dəyəri 4997,0 mln. manat həcmində milli sərvətinin tərkib hissəsi olaraq qiymətləndirilmişdir.

9. Milli sərvətin tərkibində nəzərə almaq üçün 2010-2020-ci illərdə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapitalın məcmusu kimi çıxış edən ölkənin əsas kapitalının, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının, həmçinin qeyri-maddi aktivlərin dəyəri tədqiqatda Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları kimi qəbul olunmuşdur. 2020-ci ildə uyğun göstəricilər belə olmuşdur: 234159,2 mln.manat, 9822,8 mln.manat və 2428,8 mln.manat,

10. 2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin maliyyə aktivləri bölməsini qiymətləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta-qızıl ehtiyatları, həmçinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının beynəlxalq valyuta ehtiyatları, həmçinin ölkə üzrə maliyyə alətlərinin dəyər göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində nəzərə alınmaq üçün ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətlərinin dəyəri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, bu ehtiyatlar 2020-ci ildə 94784,5 mln.manat (və ya 56103,6 mln.manat ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Ölkə üzrə milli sərvətdə 2020-ci ildə maliyyə alətlərinin ümumi dəyəri 275190,1 mln.manat təşkil etmişdir.

11. Müasir dövrdə dünya ölkələri və Azərbaycan Respublikası üçün milli sərvətinin qiymətləndirilməsi ənənələri əsasən BMT-nin Statistika Komissiyasının hazırladığı Milli Hesablar sistemi -2008 və Dünya Bankının təklif etdiyi genişləndirilmiş (əsas-istehsal kapitalı, təbii kapital və insan kapitalı daxil olmaqla) konsepsiyaya əsaslanır. Bununla bağlı aşağıdakı bəzi əsas nəticələri qeyd etmək olar:

- insan kapitalının ölkənin milli sərvətdə daha böyük xüsusi

çəkiyə malik olması həmin ölkənin yüksək, rəqabətli, innovasiyalı və perspektivli inkişafa malik olması göstəricisi kimi çıxış edir.

- milli sərvətin qiymətləndirilməsi ölkənin nəinki mövcud vəziyyətini, xüsusən uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafını müəyyən etməyə imkan verir.

- milli sərvətin tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi, geniş əhatə dairəsinə malik informasiyaların mövcudluğunun tələb olunması, həmçinin onların uçot və statistikasının beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsi, bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidin problemlərilə də bağlı olmuşdur.

- insan kapitalının yüksək əlavə gəlir yarada bilən xüsusi rəqabət qabiliyyətli məhsulun yaradılması hesabına milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı nəticəsinə, uyğun olaraq milli sərvətin yaradılması və artırılması stratyegiyasına əsaslı təsiri çox böyükdür.

- milli sərvətin artırılması və ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənməsində və reallaşdırılmasında insan kapitalının istifadəsi müasir dövrdə ən perspektivli və vacib vəzifələrdəndir və istənilən dövlətin davamlı iqtisadi inkişafını, onun milli sərvətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən insan kapitalının təkrar istehsalı, yığılması və artırılması təşkil edir.

- dünyanın inkişaf etmiş varlı ölkələri başlıca olaraq öz əhalisinin yüksək ixtisas səviyyəsinə, bilgilərinə və peşəkar vərdişlərinə, həmçinin iqtisadi fəaliyyəti təmin edən strukturların keyfiyyətinə görə varlıdırlar və belə varlı ölkələrin milli sərvətinin əsas hissəsi insan kapitalının da daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirlərlə bağlıdır.

12. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq insan kapitalı anlayışının dolğun, tam, müasir və kompleks izahını vermək üçün bu anlayışa tərkib elementləri göstərilməklə üç: insan kapitalının formalaşması mənbələri, insan kapitalının tətbiqləri və insan kapitalının faydaları istiqamətində yanaşma təklif olunmuşdur.

13. İnsan kapitalı tərəfindən yaradılan bütün sərvətlər insan rifahı dəyərlərinin ödənilməsilə bağlı olduğu üçün beynəlxalq təşkilatların təklif etdikləri insan rifahının əsasən həyat keyfiyyətləri,

ictimai-sosial dəyərlərlə əlaqədar olması yanaşmasından fərqli olaraq, tədqiqatda insan rifahının tam kompleks dəyərləndirilməsinin “dörd dayaq” modeli təklif olunmuşdur. Bu modelə əsasən insan rifahı dəyərlərinin (hər birinin də dörd tərkib hissəsi olan) dörd əsas istiqamətləri: həyat keyfiyyəti, maddi-maliyyə təminatı keyfiyyəti, ruhi-mənəvi keyfiyyət və ictimai-sosial, ətraf mühit dəyərləri təklif olunmuşdur.

14. Dünya Bankının 2018-ci il məruzəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində insan kapitalının payının çox aşağı olması, yəni 14% təşkil etməsi və Azərbaycanın gəlir səviyyəsinə görə isə orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr qrupuna aid edilməsinə baxmayaraq, bu göstəricinin aşağı gəlirli ölkələr səviyyəsində olması səbəbindən, ölkədə bu sahədə insan kapitalının inkişafı və artırılmasını ən önəmli vəzifələrdən biri hesab etmək mümkündür. Bu problemin həllindən məhz ölkəmizin milli sərvətinin yaradılması və artırılması, davamlı iqtisadi inkişafı çox asılıdır.

15. İnsan kapitalının makrosəviyyədə əsas göstəriciləri dövlət büdcəsindən insan kapitalına ayrılan xərclərin – investisiyaların miqdarı ilə müəyyən olunduğu üçün (mikro və mezo səviyyələrdə bu xərclərin miqdarını təyin etmək qeyri-mümkün olduğundan) Azərbaycan Respublikasında bununla bağlı aşağıdakı vacib nəticələri qeyd etmək mümkündür:

- insan kapitalının təhsil sferasındakı inkişaf səviyyəsinin əsas dəyər göstəricilərindən biri olan ölkənin təhsil xərclərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin aşağı olduğunu və bu göstəricinin artımında Azərbaycanda 2005-2020-ci illər ərzində demək olar ki, dəyişiklik olmadığını, orta hesabla 2,8% təşkil etdiyini qeyd etmək mümkündür. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, orta inkişaf səviyyəli ölkələrdə bu göstərici 4-7%, son dövrlərdə insan kapitalının milli sərvətdə 70-90% təşkil etdiyi inkişaf etmiş ölkələrdə isə 7-10% və daha artıqdır. Bu göstəricinin əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd edilənlər ölkədə innovasiya əsasında iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan verən səmərəliliyin minimal həddi hesab olunur. Bunu həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm xarakteristikalardan biri hesab etmək mümkündür.

- Azərbaycanda təhsil xərclərinin ümumi daxili məhsulda payı orta inkişaf səviyyəli ölkələrin göstəricisindən orta hesabla 2-2,5 dəfə aşağıdır, bu da Azərbaycan Respublikasının milli sərvətində insan kapitalının payının az olmasına səbəb olan amillərdəndir.

- İnsan kapitalının keyfiyyət göstəricisindən biri kimi çıxış edən dövlət büdcəsinin elm xərclərinin ümumi daxili məhsulda payı 2005-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulun kəskin artmasına baxmayaraq, qətiyyənlə dəyişməyərək 0,2% təşkil etmişdir. Dünya üzrə bu əsas göstəricinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi qəbul edilən həddinin 2% olduğunu diqqətə almaq lazımdır. Ölkəmiz üçün belə əhəmiyyətli dəyər göstəricisinin (0,2%) inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisindən (3% və daha artıq) və iqtisadi təhlükəsizliyin minimum həddindən 10 dəfə aşağı olması faktının nəzərə alınması və bu göstəricinin artırılması dövlətin makroiqtisadi siyasətində və davamlı inkişaf strategiyasında önəmli vəzifələrdən biri olmalıdır.

- İnsan kapitalının ölkədə inkişaf göstəricilərindən biri olan səhiyyə xərclərinin də ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2005-2020-ci illər ərzində qətiyyənlə dəyişməyərək 0,01% təşkil etmişdir. Səhiyyəyə investisiya qoyuluşlarının əsas göstəricisi kimi insan kapitalı indeksi (İKİ) (və ya insan potensialının inkişafı indeksi - İPİİ), onun tərkib hissələrindən biri olan orta ömür – sağlamlıq indeksinin səviyyəsi çıxış edir (gəlir və təhsil – savadlılıq indeksilə yanaşı). Demografik göstəricilər (əhalinin orta yaşı, 1000 nəfərə düşən doğulanların, ölənlərin sayı, doğum zamanı gözlənilən orta ömür müddəti və s.) daha çox təbii formada insan kapitalının həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Əgər ölkə əhalisinin sayı insan kapitalının miqdar ölçüsü kimi çıxış edərsə, onun keyfiyyətinin indikatorunu isə ölkə əhalisinin genofondunu və mədəni kodunu müəyyən edən ömür müddətinə görə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə geri qalır.

Dünya Bankının hesabatına əsasən 2018-ci illərdə (2020-ci il) Azərbaycanda İnsan kapitalı indeksi (ingiliscə: HCI) 0,57-0,60 aralığında olmuşdur. Yüksək gəlirli inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 0,8-0,9 aralığında və daha yuxarı dəyişir. Bu göstəricinin də yüksəldilməsini insan kapitalı ilə bağlı milli sərvətin artırılması

strategiyasına müsbət təsir edən amillərdən hesab etmək olar. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan orta inkişaf səviyyəli ölkələr qrupuna aid edilir.

16. Azərbaycan Respublikasında dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisə edilərək, insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlı olan ölkənin milli sərvətinin artırılması strategiyası təklif olunmuşdur. Belə ki, bu strategiyada, iki mərhələdən ibarət olan dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin strategiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan üçün birbaşa insan kapitalının inkişafı ilə bağlı olan milli sərvətin artırılması strategiyası üç mərhələli inkişaf strategiyasına: hal-hazırda mövcud olan və əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edən xammal iqtisadiyyatından rəqabətli hazır məhsul - əmtəə iqtisadiyyatına, daha sonra isə əmtəə iqtisadiyyatından intellektual - koqnitiv - kreativ iqtisadiyyata keçidin təmin olunması həyata keçirilməlidir.

17. Müasir yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə 2010-2020-ci illər üçün milli sərvəti qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində milli sərvətinin aşağıdakı tərkib hissələri istifadə olunmuş və nümunə olaraq 2020-ci il üzrə ayrılıqda aşağıdakı kimi qiymətləndirilmişdir:

- əsas kapital – 234159,2 mln. manat;
- təbii resurslar (neft, qaz, filiz, qeyri filiz, qızıl, gümüş, su, meşə, torpaq, bərpa olunan və hidroenerji resursları) – 9787108,7 mln.manat;
- qeyri-maddi aktivlər – 2428,8 mln.manat;
- qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri – 369974,6 mln.manat
- xalis xarici aktivlər – 18436,1 mln.manat;
- insan kapitalı (Dünya Bankının hesabatı üzrə) – 141383,3 mln.manat.

Bu göstəricilərin cəmindən bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri – 27356,1 mln.manat çıxılaraq, Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ildə yekun ümumi milli sərvəti – 10535957,4 mln.manat (və ya 6197622,0 mln. ABŞ dolları) dəyərində qiymətləndirilmişdir. 2010-2020-ci illərdə Azərbaycan

Respublikasının milli sərvəti orta hesabla 9621381,8 mln.manat (8759434,6 mln.ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı bir sıra mühüm nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir:

- ölkənin milli sərvətinin verimi, yəni ümumi daxili məhsulda milli sərvətin payı çox aşağı olub, orta hesabla 0,7% təşkil etmişdir. Bu göstərici müqayisə üçün Rusiyada 7% olmaqla, orta və yüksək gəlirli ölkələr göpstericisinə yaxındır. Bu göstərici digər inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksəkdir: 8-10%. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin həcmnin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, bu göstəricinin çox aşağı olması (0,7%) milli sərvətdən əldə edilən gəlirlərin də aşağı səviyyədə olduğunu və ölkənin mövcud sərvət potensialından gələcək nəsillərə də qoruyub saxlamaq şərtlə, lazımi səviyyədə istifadə olunmadığını göstərir.

- Tədqiqat işində 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilən MS-nin adambaşına düşən həcmi orta hesabla 994063,2 manat və ya 914952,7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Çox maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici (914952,7 ABŞ dolları) Dünya Bankının CWON-21 hesabatında bir çox inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisindən yüksək olmuşdur. Bu da ölkəmizin sərvətinin əhalinin sayına görə böyük imkanlara malik olduğunu göstərir. Bu nəticəyə görə də ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin hal-hazırkı vəziyyətindən dəfələrlə yüksək ola bilməsi imkanlarının mövcudluğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Əsas vəzifə bu sərvətin düzgün istifadəsi, səmərəli bölgüsü həyata keçirilməli və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinə, xüsusilə insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli, həmçinin gələcək nəsillərin tələbatları da gözənilməlidir.

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 90%-dən çoxunu, 2010-2020-ci illərdə orta hesabla 93,3%-ni ölkənin təbii resursları təşkil edir. Bu da bir daha ölkə iqtisadiyyatının xammal yönümlü olmasını təsdiqləyir (Müqayisə üçün: İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının üzvü olan ölkələrdə təbii resursların milli sərvətdə payı 3%, Rusiyada 20% həddindədir).

- əsas istehsal kapitalının milli sərvətdə payı isə 2010-2020-ci

illərdə çox aşağı səviyyədə olmaqla, orta hesabla 1,4% təşkil edir. Milli sərvətin istehsal imkanlarını göstərən əsas kapitalın investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni rəqəbatlı innovasiya yönümlü məhsul istehsalı, onun milli sərvətdə payının artırılması istiqamətində digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədli hesab edilməlidir (Müqayisə üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrində bu göstərici 28%, Rusiyada isə 33%-dir).

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin qiymətləndirilməsi nəticələrindən və qeyd edilənlərdən ölkənin milli sərvətinin strukturunun diversifikasiyasının həyata keçirilməsini çox vacib iqtisadi siyasətin olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

- Milli sərvətlə bağlı ölkədə iqtisadi islahatların yubanmadan həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmalıdır. Sərvətin strukturunda tərkib elementlərinin payının dəyişdirilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin reallaşdırılması çox önəmli məsələlərdən olmalı, faydalı qazıntı ehtiyatlarının sərvətdə payının azaldılması, istehsal kapitalının, xüsusilə insan kapitalının payının artırılması ilə intensiv uzlaşdırılmalıdır. Əlbəttə, ölkənin təbii resurslarından əldə edilən gəlirlərin, həmçinin təbii resursların səmərəli istifadə məsələləri önəmli vəzifələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

- Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin veriminin artırılması ilə yanaşı, sərvətin daha ədalətli bölgüsü təmin edilməlidir. Belə ki, milli sərvətin toplanması və bölgüsündə ölkənin hər bir vətəndaşının payı vardır. Ölkədə milli sərvətin artırılması, yoxsulluğun ləğv edilməsi üçün ilk növbədə insan kapitalının inkişafı və bir çox problemlərin, işsizliyin ləğv edilməsi ilə yanaşı, sivil ölkələrə uyğun varlıqların topladıqları var-dövlətin, varlı olmaq meyarlarının qanun əsasında ədalətli və halal olması yoxlanılmalıdır. Ölkənin sərvətindən hər kəsə bu sərvətin toplanmasında verdiyi töhfəyə uyğun və haqqı olan millətin hər bir üzvünə ədalətlə çatmalı və əlbəttə eyni zamanda, gələcək nəsillərə də qorunub saxlanılması təmin edilməlidir.

- Ümumi makroiqtisadi və ölkənin siyasi-hərbi, milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinin vacibliyi şərtlərində milli sərvətlə

bağlı əhalinin həyat-yaşayış səviyyəsi və keyfiyyətinin, rifahının yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin başlıca vəzifələrindən olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

18. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsi olduğunu nəzərə alaraq, onun bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

- Ölkədə 2010-2020-ci illərdə milli sərvətin yoxsulluq həddinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, milli sərvətin 1% artması ölkədə yoxsulluq həddinin səviyyəsinə 2,8% müsbət təsir göstərir.

- 2010-2020-ci illərdə milli sərvətin ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisi olan ümumi daxili məhsuluna təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, milli sərvətin 1,9% artması ümumi daxili məhsulun həcmi təxminən 2% artırır.

Beləliklə, tədqiqatda yuxarıda adları qeyd edilən və reallaşdırılan ekonometrik qiymətləndirilmə modelləri Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilmiş milli sərvətinin iqtisadi artımın əsas mənbələrindən birini təşkil edən ümumi daxili məhsula və ölkədəki yoxsulluq həddinə əhəmiyyətli təsirini bir daha sübut edir. Azərbaycan Respublikasının böyük imkanlara malik milli sərvəti bütövlükdə xalqa məxsus olmaqla, gələcək nəsillərin maraqlarının qorunub saxlanması şərtində sərvətin daha çox insan kapitalının inkişafına yönəldilməsilə yanaşı, əhalinin sağlam və yüksək həyat keyfiyyətinin təmin olunması da dövlətimizin ən vacib vəzifələrindən olmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri aşağıdakı elmi işlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Məmmədova Ş.S. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsinin iqtisadi artıma təsiri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş İqtisadi artım və ictimai rifah mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2018, s.612-

616. [http://economics.com.az /images/fotos/Kitablar/kitabkonf2019.pdf](http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/kitabkonf2019.pdf)

2. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilmə zərurəti, istiqamətləri və problemləri AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2019, №6, s.34-41 http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2019_6/4.Shefiqe.pdf

3. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilməsində onun tərkibinin düzgün müəyyən edilməsinin zəruriliyi. Asia Pacific International Congress on Contemporary Studies, June 1-2, 2020, Suel South Korea, pp.140-148 (Sertifikat var). [https://www.iksadasia.org /](https://www.iksadasia.org/) [kitaplarhttps://www.iksadasia.org /](https://www.iksadasia.org /)

2. Mammadova Sh.S., Mikayilov F., İbishov E., Rzayev R., Huseynov R. Evaluation of national wealth approaches and problems. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Baku, 18-19, June, 2020, pp. 344-349. [https://search.proquest.com/](https://search.proquest.com/openview/c3d667da4df5cd6168edd6407114f4a9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472) [openview/c3d667da4df5cd6168edd6407114f4a9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472](https://search.proquest.com/openview/c3d667da4df5cd6168edd6407114f4a9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472)

5. Məmmədova Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-tətbiqi məsələləri. Statistika Xəbərləri. Elmi-praktiki jurnal, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2/2020, cild 2,s.69-77, DOI:10.338.70/2413-6557-2020-6-2-69-77 .publication-25-file_az.pdf (etsim.az)

6. Mammadova Sh.S., Mikayilov F., İbishov E., Rzayev R., Huseynov R. Education as of the phenomena of Continuous development. 56th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Baku, 02-03, June, 2020, A Verio (Portugal), pp. 384-393. EconLint. [https://search.proquest.com /openview/38c3d3ba69159eba0c3c2cd2c0adbbb1/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472](https://search.proquest.com/openview/38c3d3ba69159eba0c3c2cd2c0adbbb1/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472)

7. Məmmədova Ş.S. Ölkənin milli sərvətinin yaradılmasında intellektual mülkiyyətin qorunması problemləri. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin - İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata

keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XX buraxılış, Bakı 2020, səh.59-66.

http://esri.gov.az/uploads/files/Toplu_2020.pdf

8. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin artırılması, Qarabağın bərpası və innovasiya məqsədləri üçün intellektual mülkiyyətin qorunmasının zəruriliyi. Postkonflikt vəziyyətlərdə yenidənqurma və bərpa üzrə beynəlxalq konfrans, ADNSU-nun 100 illik yubileyinə həsr olunub. International Conference on Reconstruction and recovery in postconflict situations- press 100 years of anniversary of Azerbaijan State Oil Industry University. Fevral 25-26, 2021, Bakı, Azərbaycan. s.304-311. <http://asoiu.edu.az/en/news/1298-an-online-conference-dedicated-to-the-100th-anniversary-of-asoiu-was-held-at-theinitiative-of-ssu>

9. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın milli sərvətində torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının 09.04.2021-ci il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilib. Bakı-Füyuzat-2021, kitab, 34 s.

10. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi problemləri. Azərbaycan Universiteti, İpək yolu, sentyabr № 3, 2021, səh 57- 65. http://www.au.edu.az /upload-files/menu/ipekyolu/ 2021_03/6 Mammadova Sh.pdf

11. Məmmədova Ş.S. Milli sərvət və davamlı inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Sumqayıt Dövlət Universiteti Türkiyə Cumhuriyeti Yüksək Öyrətim Kurulu Yıldız Teknik Üniversitesi İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri beynəlxalq elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 16-17 dekabr 2021-ci il, s.419-424

https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/az/publications_21
https://elibrary.ru/download/elibrary_48089234_55628640.pdf

12. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri və onların qiymətləndirilməsi. AR DSK, Statistika xəbərləri, Elmi-praktik jurnal. №4/2021, s.4-11. DOI:10.338.70/2413-6557-2021-7-4-4-11. publication-35-file_az.pdf (etsim.az)

13. Məmmədova Ş.S. Kapital nəzəriyyəsinə müasir kompleks yanaşmanın istiqamətləri. Audit, Elmi -praktiki jurnal 2021, 2 (32) s.79-88. <http://audit-journal.az /az/articles/110>

14. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın su ehtiyatları, hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2021-3, s. 62-70.
http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2021_3/8.Shafiqa.pdf

15. Məmmədova Ş.S. Doğal kaynak degerleme sorunları. Natural resource valuation issues. Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, Pro-Quest(ABD), Ulrich'sWEB (ABD),GoogleScholar(ABD),CEEOL(Almanya/AVRUPABİRLİĞİ) , ICI-IndexCopernicusInternational (Polonya/ AVRUPA BİRLİĞİ), WorldCat (ABD), DAIJ, OAJI, Global Impact Factor, ResearchBib, SIndex, CiteFactor, JournalInformatics, BASE, PubGet, Index Scholar, Region-Hovedstaden, SOBIAD, AsosIndex, AcarIndex, Araştırmak, TopluKatalog, AkademikDizin, Türk Eğitim Endeksi, JournalIndex, DRJI, OpenAire, № 54, haziran 2022, Türkiye, sayfa 72-78. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1047960>

16. Мамедова Ш.С. Национальное богатство и обеспечения устойчивого развития. Министерство Науки и Высшего Образования Российского Федерации Уфимский Государственный Нефтяной Технический Университет, Актуальные проблемы обеспечения экономической безопасности государства, регионов, предприятий VI Международной научно-практической конференции, 20 июня 2022 г., Уфа, УГНТУ, с. 112-115. [ugntu.ru/ru/page/konferencii-i-simpoziumy, Сборник 2022 г https://elibrary.ru/item.asp?id=54103849&selid=54103962](https://elibrary.ru/item.asp?id=54103849&selid=54103962)

17. Məmmədova Ş.S. Resurs bolluğu və Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığının strateji istiqamətləri, Beynəlxalq Konfrans, 26-27 iyun 2022-ci il, s.416-419. <https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/Iqtisadiyyat2022.pdf0>

18. Məmmədova Ş.S. Doğal kaynakların ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi, 10-11 mart 2022, İstanbul: Seçilmiş Tam metin Bildiriler Kitabı, s. 167-176.<http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/handle/11363/3452><http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11363/3703/USBK2022%20TAM%20MET%20c4%20ONLE>

19. Məmmədova Ş.S., E.R.Kazımova. Azərbaycanca innovativ ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminin konseptual əsasları. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin 60 illiyinə həsr olunmuş “Universitet elminin və təhsilinin müasir problemləri” Respublika elmi konfransı. Sumqayıt, 17-18 noyabr 2022,s.365-369. <ile:///c:/users/sumq7u-1/appdata/local/temp/rar&dia0.818/toplu60>

20. Mammadova Sh.S. V. Nazarov J. Hajiyev, V. Ahadov, Sh. Amanova. The impact Entrepreneurship financial opportunities and business environment on the country's innovation development and national wealth. Marketing and Management of Innovations. Scientific journal, ARMG PUBLISHING , Issue 4 2022, pp. 94-108, Sumy State University, ISSN 2218-4511, Emerging Sources Citation Index, WOSQ3, DOI:10.21272/mmi.202.4-10. https://armgpublishing.com/wp-content/uploads/2023/01/A656-2022-10_Nazarov-et-al..pdf

21. Мамедова Ш.С. Традиции, проблемы и результаты оценки национального богатства в современный период. Экономика и управление: проблемы и решения. Научно - практический теоретический журнал. №12, Т.5, 2022, с. 99-107. <https://doi.org/10/36871/ek.up.p.r.2022.12.05.14>. https://s-lib.com/issues/eiu_2022_12_t5/

22. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin yaradılması və artırılması davamlı inkişaf strategiyasının əsası kimi. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. №1, (13), 2023, s. 251-257. <https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-343>

23. Мамедова Ш.С. Взаимосвязанные модели национального богатства и устойчивого развития. Научно-аналитический журнал. Финансовая экономика. №2, част 3, 2023, с.178-182.

https://finanec.ru/arhiv_nomerov/%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0-2023-2-%D0%A1%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B8-%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf

24. Məmmədova Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi əhəmələri. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. № II (13), 2023, s. 239-245. <https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-341>

25. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının milli sərvətdə yeri və onların qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. № 2,(19), 2023, s.473-478. <https://doi.org/1058225/tim.2023-2-475-480>, <https://timjurnal.az/uploads/2023/12/sefiqe-memmedova.pdf>

26. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin yaradılmasında insan kapitalının rolunun nəzəri aspektləri. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. № III (13), 2023, s. 34-40. <https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-343>

27. Məmmədova Ş.S. Ölkənin milli sərvətində maliyyə aktivlərinin yeri və onların dəyərləndirilməsi istiqamətləri. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. №3, (24), 2023, s.269-275. <https://doi.org/1058225/tim.2023-3-269-275> <https://timjurnal.az/uploads/2023/12/sefiqe-memmedova-1.pdf> <https://timjurnal.az/jurnal/jurnal-3-2023-2/>

28. Məmmədova Ş.S. Əliyev Ə.N. İnsan kapitalının dəyərləndirilməsi istiqamətində sağlamlıq və sosial kapitalin bəzi inkişaf problemləri və onun həlli yolları. Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr: müasir çağırışlar və perspektivlər. Beynəlxalq konfrans, SDU, 25-26 may 2023, s.65-70 https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/TAM-11%202023_merged.pdf

29. Məmmədova Ş.S., Məmmədov C., Hüseynov Y. Türkiyə texnoparklarının təhlili əsasında Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində texnoparkın yaradılması və onun davamlı inkişafı ilə əlaqəsi. Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı. Nömrə 27, 2023, s.12-25. http://www.ejsr.org/files/arxiv/Jurnal_Nomre_27_2023/1.pdf

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 iyun 2024-cü il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Texniki Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.38 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1073, Bakı, H. Cavid prospekti 25.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Texniki Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Texniki Universitetinin rəsmi saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.05.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 79001

Tiraj: 100